

Authorised Heritage Discours en Rotterdam-Zuid

Een casusstudie naar de gevolgen van het dominante architectuurdiscours van de gemeente Rotterdam op het arbeiderserfgoed- en identiteit in de vooroorlogse wijken van Rotterdam-Zuid

Natasja Beckers

Bron foto voorkant: *Havenarbeiders aan het laden en lossen*, Datering: 1/1/1966-31/12/1966 (Geschat), Stadsarchief Rotterdam, 'Collectie Ary Groeneveld – 4121', op: www.stadsarchief.rotterdam.nl, Archiefnummer: 4121_8632-5.

Rotown magic

Rotterdam is niet te filmen
De beelden wisselen te snel
Rotterdam heeft geen verleden
en geen enkele trapgevèl

Rotterdam is niet romantisch
heeft geen tijd voor flauwekul
is niet vatbaar voor suggesties
luistert niet naar slap gelul

't Is niet camera-gevoelig
lijkt niet mooier dan het is
Het ligt vierkant hoog en hoekig
gekanteld in het tegenlicht

Rotterdam is geen illusie
door de camera gewekt
Rotterdam is niet te filmen
Rotterdam is vééls te ècht

Jules Deelder

uit: 'Vrijwel alle gedichten', 2004

UNIVERSITEIT UTRECHT

Authorised Heritage Discours en Rotterdam-Zuid

Een casusstudie naar de gevolgen van het dominante architectuurdiscours van de gemeente Rotterdam op het arbeiderserfgoed- en identiteit in de vooroorlogse wijken van Rotterdam-Zuid

S.M.N. (Natasja) Beckers

25-6-2018

Studentnummer: 5486661

MA Thesis, Cultuurgeschiedenis van Modern
Europa

Universiteit Utrecht

Begeleider: dr. G.F.J. Plets

Abstract

This essay searches for an answer to the question on how a dominant culture, in this case modern architecture, can rise, how this has been accomplished and the major consequences of this culture. For over a century harbor workers have been living in the old neighborhoods of South Rotterdam close by the harbors where they were employed. They were mostly labor migrants coming from everywhere, first from the poor agricultural surroundings of Rotterdam, later, from the 50's onward, from abroad. Growth also meant the harbors slowly left the city, moving towards the sea. What was left in Rotterdam South was poor old housing with inhabitants from multitude backgrounds and origin.

After the second world war the design and architecture of Rotterdam changed dramatically. The city council planned, after the demolition of the center during the war, a modern city which should give it international allure. Up until today architecture has been an active part of city promotion, this however does not include the old boroughs of Rotterdam South. From the late 70's till today city led restructuring has been applied to rid the bad reputation this part of the city has.

This essay tries to give a voice to the inhabitants and shed a light on the good parts of Rotterdam South. What makes it worth while living there as so many do and would like to keep doing?

Keywords: heritage – working class - discourse – AHD – Authorize Heritage Discourse
architecture – Rotterdam

Voorwoord

In deze scriptie als afsluiting van mijn studie de Master Cultuurgeschiedenis van Modern Europa heb ik geprobeerd de vraag te beantwoorden hoe onder andere een dominant architectonisch discours in Rotterdam heeft kunnen leiden tot uiteindelijk de instelling van het Nationaal Plan Rotterdam Zuid.

Deze zoektocht die ik liet beginnen rond 1870 toen Rotterdam Zuid vol in ontwikkeling kwam bracht me onder andere in het stadsarchief. De zoektocht naar aanknopingspunten voor mijn onderzoek verliep moeizaam. De enorme hoeveelheid aan (irrelevant) materiaal maakte het onmogelijk alles door te nemen, en uiteindelijk brachten de jaarboeken aanknopingspunten voor een vernieuwde en succesvollere speurtocht in het archief. Van wat ik gevonden heb kan lang niet alles aan bod komen, en er zal vast nog veel meer zijn wat ik niet heb kunnen vinden.

Het maken van de vele interviewafspraken en daarna de mensen ontmoeten was een leerzame en prettige ervaring. De meeste respondenten waren hartelijk en open, en ik heb het idee, dat hoe klein mijn steekproef ook was, ik een aardige mix aan mensen heb getroffen. De uitwerking van de interviews zal uitgebreid aan bod komen in hoofdstuk vijf.

Het onderzoek maakte me duidelijk dat het oorspronkelijke Rotterdam Zuid jarenlang genegeerd is en als woonplaats voor 'de arbeider' is gebruikt. Als er werd gesproken over architectuur, dan had men het niet over Rotterdam Zuid, daar kwam je niet als je er niets te zoeken had. Het beeld dat ik kreeg van de bewoners was, zoals ik al had verwacht heel anders, ze spraken over hun thuis. En vele kenden niet anders.

De vraag wie bepaalt wat erfgoed is, is belangrijk om te stellen. Op dit moment lijkt het erop dat het niet aan de bewoners zelf is om dat te bepalen.

Rotterdam 24 juni 2018

Inhoudsopgave:

9

10

15

15

17

18

19

19

20

21

21

22

22

22

23

24

25

26

28

29

31

31

32

33

34

35

36

4.2. Inhoudsanalyse in een historisch kader Gemeente Rotterdam36

36

37

38

4.2.4 De visie van het NPRZ44

46

48

48

5.3 De inwoners van Rotterdam-Zuid48

49

52

5.3.3 Data – II Dorps versus Stads52**5.3.4 Data – III Groen53****5.3.5 Data – IV Diversiteit53****5.4 Interpretatie54**

56

Bronnen60**Kranten via Delpher60****Secundaire literatuur60****Websites62**

63

63

65

67

1. Inleiding

1.1 Introductie

Het succes van Rotterdam begon al ruim voor de Tweede Wereldoorlog. Rondom de nieuwe havens op de linker Maasoever, ten zuiden van de stad, ontstond een bloeiende industrie met scheepswerven, overslagloodsen en verschillende industriële producenten. Voor de toestromende arbeiders, die graag dichtbij de havens wilden wonen, werden nieuwe arbeiderswoningen gebouwd. Voor werkmigranten uit landelijke gebieden werden verschillende ‘tuinsteden’ gebouwd; zij kwamen terecht in een mooie woning, met wellicht een tuin, gehuurd van een woningbouwvereniging. Velen vonden echter onderdak in een zogenaamde alkoofwoning in bezit van een particuliere verhuurder.¹ Van overheidsinitiatieven was nog geen sprake; net als elders in de stad werd er door speculanten ingezet op goedkope woningbouw.²

Zo groeide Rotterdam uit van een klein en ingedut provinciestedje naar een werkstad die in 1917 al een half miljoen inwoners telde.³ Ze was met haar haven en industrie een belangrijke stad geworden, die de bestuurlijke elite aanzien gaf.⁴ Om de wereld te tonen hoe groots Rotterdam was, werd het stadscentrum in de loop der jaren verfraaid met modern-architectonische parels en bouwwerken zoals het Groot Handelsgebouw, de Euromast en de Lijnbaan.⁵

Naast deze innovatie en vooruitstrevende culturele ontwikkeling bestond er echter ook enorme armoede. De snel in aantal toenemende arbeiders leefden vaak verpauperd.⁶ In de jaren 50 van de vorige eeuw was er in Rotterdam-Zuid sprake van erbarmelijke woontoestanden, gebrek aan sociale en culturele voorzieningen en onveilige situaties door het grote spoorwegemplacement.⁷ Hiertegen ondernam de gemeente slechts mondjesmaat actie.

Vanaf de jaren vijftig en zestig werden arbeidskrachten in het buitenland geworven om in de havens te komen werken. Vaak kwamen zij in Rotterdam-Zuid wonen, waardoor de

---

¹ “Bijlage agendapunt nummer 8 Wijkraadsvergadering” (Stadsarchief Rotterdam (hierna SR), 28 maart 1957), 380_14, Archief wijkraad.

² Paul Laar, *Stad van Geschiedenis. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle, 2000) 65-70.

³ Han Horst, van der, *Rotterdam, Bruid van de Maas* (Amsterdam, 2017) 293.

⁴ Van der Horst, *Rotterdam*, 12.

⁵ Marlite Halbertsma en Patricia Ulzen, van, *Interbellum Rotterdam / Kunst en cultuur 1918-1940* (Rotterdam, 2001).

⁶ Froukje Pitstra, “Ontelbare enkelvoudens - Dr. A. Mankes-Zernike (1887-1972) Een biografie” (Rijksuniversiteit Groningen, 2017) 211.

⁷ “Rotterdam-Zd schreeuwt om meer recreatiegebied”, *Het vrije volk*, 22 april 1952., “t Moordenaartje was weer dwars”, *Het vrije volk*, 20 januari 1951.

samenstelling van de arbeiderswijken veranderde. De vestiging van vele arbeidsmigranten in de verwaarloosde wijken van Rotterdam-Zuid zonder een gedegen plan of onderzoek, gecombineerd met hoge werkloosheid, onderling onbegrip en falende pogingen van de gemeente om de problematiek het hoofd te bieden, zorgde voor spanningen tussen gastarbeiders en autochtone bevolking van Rotterdam-Zuid.⁸ Het drong bij de politiek door dat ingrijpen nodig was. Wijken van Rotterdam-Zuid werden vanaf eind jaren zeventig opgeknapt en aangepast. Dit leidde tot woonwijken met oude maar opgeknapte huizen met ‘achterblijvers’: zij die niet in staat waren naar een betere buurt te verhuizen.

In 2017 aanvaarde de gemeenteraad de ‘Woonvisie 2030’. Volgens dit plan moeten 20.000 woningen, voornamelijk in de oude wijken van Rotterdam-Zuid, wijken voor nieuwbouw.⁹ Hierbij wordt volledig voorbijgegaan aan de grote verbondenheid van de bewoners met hun woonomgeving en de wijk waarin ze wonen. Hoe mooi of lelijk het huis ook is, het is hun straatje met familie en vrienden die in de buurt wonen. Mensen willen niet weg uit hun buurt, omdat ze zich er thuis voelen en het een fijne plek vinden. Deze verbondenheid met de buurt en medebewoners komt door de plannen van de gemeente onder druk te staan.

Hier ontstaat de te onderzoeken conflict tussen enerzijds, de nieuwe architectuur en anderzijds de oude vooroorlogse woningen en de woonomgeving.

1.2 De plaats van het onderzoek in het wetenschappelijke debat

Dit onderzoek heeft als centraal thema ‘heritage’: erfgoed. Dit thema is nauw verbonden met het thema ‘identiteit’, en specifiek de ruimte die gelaten wordt voor de identiteit van de bewoners van Rotterdam-Zuid.

In Rotterdam is sinds begin van de twintigste eeuw een architectuurdiscours ontstaan. Moderne architectuur is, overal waar je in Rotterdam ook bent, de dominante cultuur en wordt door de gemeente gezien als cultureel erfgoed.

In 2014 werd er een erfgoedonderzoek gedaan waarbij de mate van verbondenheid van autochtone Amsterdammers met hun oude arbeiderswijk in Amsterdam-Noord werd onderzocht. Gekeken werd naar de identiteit en de verbondenheid met de stad en met de wijk vroeger en nu. Er zijn interessante parallellen te trekken van de Amsterdamse situatie naar de

---

⁸ *Rotterdam-Zuid: Van Boerenzij tot Smeltkroes: 14:26'* (Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2017), <https://www.youtube.com/watch?v=kOF652ckGlw&t=1069s>.

⁹ “Woonvisie Rotterdam, koers naar 2030 agenda tot 2020” (Gemeente Rotterdam, 15 december 2016) 36, <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/woonvisie/DEFINITIEF-Woonvisie-Rotterdam-2030-dd-raad-15-december-2016.pdf> 16.

situatie van de oude arbeiderswijken van Rotterdam-Zuid, namelijk dat inwoners van beide steden een bijzonder sterke band hebben opgebouwd met de wijk waarin ze wonen.¹⁰

Aanvullend blijkt uit een onderzoek van het Cultureel en Sociaal Planbureau dat het proces van gentrificatie, in voor- en naoorlogse wijken in Amsterdam in volle gang is. Het betreft enkele ‘geherstructureerde’ wijken: het veranderen van een wijk door sloop en nieuwbouw. Het vermelden waard is dat na deze herstructurering sociale contacten in die wijk afnemen.¹¹ Het CSP meent dat de wijk aantrekkelijk wordt gemaakt voor nieuwe groepen mensen, waardoor de sociale status van de wijk toeneemt.¹²

Onderzoek naar het erfgoed van de arbeiders van Rotterdam-Zuid, van de oude arbeiderswijken van de stad, of van de identiteit, is niet eerder gedaan.

Sinds 2015 neemt Gemeente Rotterdam moderne architectuur op onder het kopje erfgoed.¹³ Ook in de stadsvisie 2030 worden moderne architectuur en cultureel erfgoed aan elkaar gekoppeld. De architectuursector krijgt volop de ruimte en erfgoed kan ook een economische waarde vertegenwoordigen.¹⁴ De oude haventerreinen, met name die langs het water en met de ‘sfeer’ van het industriële verleden zijn, meent de gemeente, aantrekkelijk voor bedrijven en voor bewoners.¹⁵ Welke bewoners dat zijn is niet duidelijk. Wat wel duidelijk is, is dat de gemeente voor de aanpak van deze en andere oude industriegebieden en woonwijken gentrificatie als instrument wil gebruiken.¹⁶ De gebieden die ze wil aanpakken zijn de gebieden rondom het centrum, waaronder ook de Afrikaanderwijk in Rotterdam-Zuid. Komt de visie van de stad ten aanzien van erfgoed lijnrecht tegenover die van de wijk en haar erfgoed te staan? Dat is nog niet eerder onderzocht.

Daar waar in Amsterdam en in Groot Britannië meer compassie en kijk lijkt te zijn op het verleden en erfgoed van arbeiders lijkt dat in Rotterdam vooralsnog niet aan de orde. Hiermee benader ik de gemeente en de ambtelijke organisaties als instituties die macht uitoefenen, door controle uit te oefenen op inwoners en hen te overrulen met vanuit het dominante architectuurdiscours.

Er is veel onderzoek gedaan naar Gentrification en toch zet de gemeente dit instrument

¹⁰ Saskia Welschen, *Europe's White Working Class Communities Amsterdam* (New York, 2014) 44.

¹¹ Matthieu Permentier en Karin Wittebrood, “Wonen, wijken & interventies, Krachtwijkenbeleid in perspectief” (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011) 82.

¹² Permentier en Wittebrood 56.

¹³ “De Staat van de Stad 2018 Feiten en cijfers over Rotterdam Gemeente Rotterdam” (Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 29 maart 2018) 45.

¹⁴ “Stadsvisie Rotterdam Ruimtelijke, Ontwikkelingsstrategie 2030” (Gemeente Rotterdam, november 2007), http://www.rotterdam-centralsdistrict.nl/documenten/STADSVISIEROTTERDAM_2030_dec2007.pdf 51.

¹⁵ “Stadsvisie Rotterdam Ruimtelijke, Ontwikkelingsstrategie 2030” 15.

¹⁶ Matthieu Permentier en Karin Wittebrood, “Wonen, wijken & interventies, Krachtwijkenbeleid in perspectief” (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011) 25.

in met de bedoeling de oude stadswijken te veranderen. Het spanningsveld tussen de gemeente enerzijds en de bewoners anderzijds ga ik onderzoeken.

De Amerikaan Neil Smith schreef veel over gentrificatie. Hij definieerde gentrificatie als klassenongelijkheid en onrechtvaardigheid gecreëerd door vastgoedinvesteerdere en liberaal beleid.¹⁷ Zijn theorieën, onder meer die van de zogenaamde ‘rent gap’ - verschil tussen de werkelijke huur en de potentiële huur - zijn in de situatie in Rotterdam zeer bruikbaar.¹⁸ Voor Smith had de huurkloof vooral betrekking op een klassenstrijd en de structurele minachting ten aanzien van de arbeidersklasse en over de wijken waarin ze woonden. Overheden willen vaak wijken ‘regenereren’ of ‘revitaliseren’, maar twijfelen vaak aan de aanwezigheid van menselijk handelen, agency.¹⁹ Sinds 1997, schrijft sociaalgeograaf Justus Uitermark, werd herstructurering toegepast. Hierbij werd de oude woningvoorraad vervangen, gevolgd door integrale transformatie van woonwijken, waarbij oude panden een nieuwe bestemming kregen. Het verplaatsen van minderdraagkrachtige mensen en van problemen naar elders is echter geen oplossing.²⁰ Beter is het, volgens Uitermark, om met bewoners te praten en hen inspraak te geven.²¹

Het is essentieel dat overheden inzicht krijgen in de gevoelens van plaats, verbondenheid en identiteit onder bewoners. Bij het gevoel van verbondenheid kan materieel en immaterieel erfgoed - heritage - een rol spelen. Erfgoed wordt door de Rijksoverheid als volgt gedefinieerd: “Cultureel erfgoed is te vinden in onze musea, historische binnensteden en op het platteland. Maar ook in de bodem en onder water. En als immaterieel erfgoed in onze tradities, rituelen en verhalen.”²² De vraag wat erfgoed is en wat moet worden bewaard voor de toekomst, hangt samen met politieke, economische en ideologische processen. Erfgoed is dus een dynamisch begrip en moeilijk te vangen in een definitie. Het is een verzamelbegrip waarin verschillende sociale fenomenen kunnen worden gevat.²³ Het conventionele idee van erfgoed is dat dit het resultaat is van een eurocentrische blik.

---

¹⁷ Tom Slater, “Gentrification of the City”, in *The New Blackwell Companion to the City* (Chichester, UK, 2013), 571–85.

¹⁸ “Neil Smith”, in *Key Thinkers on Cities* (London: Sage, 2017), 219–24 219.

¹⁹ “Stadsvisie Rotterdam Ruimtelijke, Ontwikkelingsstrategie 2030” (Gemeente Rotterdam, november 2007), http://www.rotterdam-centraldistrict.nl/documenten/STADSVISIEROTTERDAM_2030_dec2007.pdf 70.

²⁰ Reinout Kleinhans, “Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting” (Technische Universiteit Delft, 2005), https://www.canonsociaalwerk.eu/1997_stedelijkevernieuwing/herstructurering%20proefschrift.pdf 3.

²¹ Jaap Jan Berg, Maja Breznik, en Justus Uitermark, *Huizen in Transformatie / Houses of Transformation: Intervening in European Gentrification / Interventions in European Gentrification* (Rotterdam, 2009) 179.

²² “rijksoverheid.nl”, Erfgoed, 2 april 2018, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/erfgoed>.

²³ Sharon Macdonald, *Memorylands Heritage and Identity in Europe Today* (London, New York, 2013) 5,6.

Laurajane Smith introduceerde daarom de term Authorized Heritage Discourse (hierna AHD). Door het AHD kan, door professionals, zoals architecten, historici en archeologen, bepaald worden wat als erfgoed ('authorized heritage') bestempeld dient te worden. Ook kan er selectief omgesprongen worden met het bewaren van materiaal erfgoed, zoals architectonisch aantrekkelijke gebouwen. Smith meent dat erfgoed daarom een onderdeel geworden is van macht. Wie immers kan bepalen wat de moeite van het bewaren waard is, heeft macht.²⁴ Erfgoed, schrijft Smith is in zekere zin een bepaalde manier van kijken. De 'gaze', zoals Foucault deze term uitlegde, is de manier is waarop experts binnen hun vakgebied kennis vergaren en deze kennis kunnen gebruiken om over anderen te regeren, door bijvoorbeeld sociale controle uit te voeren, maar ook om te kunnen bepalen wat belangrijk is en wat niet.²⁵ Het kan zelfs gevolgen hebben voor 'oorspronkelijke' gebruiker van dit erfgoed.²⁶ Smith merkt terecht op dat er vaak weinig aandacht en begrip is voor diversiteit in wat er onder erfgoed wordt verstaan.²⁷

Laurajane Smith stelt dat de erfgoedliteratuur ook wordt omgeven door het AHD, net als de erfgoedindustrie. Dit uit zich in een gebrek aan diversiteit in erfgoed, bijvoorbeeld met betrekking tot etniciteit, klasse, gender of handicap. Dit wordt ingegeven door de notie dat de associatie met een moeilijk of problematisch verleden onaantrekkelijk is om mee in verband gebracht te worden.²⁸ In Rotterdam zijn er geen harde aanwijzingen dat dit probleem speelt. De afwezigheid van aandacht voor de arbeiders, die een belangrijk aandeel hadden in de economische groei van de stad, is echter wel merkbaar.²⁹ Dat geldt ook voor de vele gastarbeiders die werden geworven om in de havenindustrie, de scheepsbouw of in de metaalsector de gevaarlijke en vieze klussen uit te voeren.³⁰ Smith noemt dit ook wel een vergeten onderdeel van erfgoed. Leo Lucassen meent dat er voor de geschiedenis van arbeiders niet zo veel interesse is, omdat historici een eenzijdige benadering hebben, die van het slachtofferschap. Volgens hem is het interessanter om met een bredere blik naar *labour history* – arbeidersgeschiedenis te kijken. Er moet ook aandacht zijn voor de mogelijkheden van succesvolle arbeiders, of dit nu migranten zijn of niet. Historici moeten aandacht besteden

---

²⁴ Laurajane Smith, Paul Shackel, en Gary Campbell, *Labour and the Working Classes* (London, New York, 2011), 87.

²⁵ Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (London, New York, 2006) 53.

²⁶ Smith, *Uses of Heritage*, 29-30.

²⁷ Smith, Shackel, en Campbell, *Labour and the Working Classes*, 13.

²⁸ Ibidem, 203.

²⁹ Inge Spaander, "Vers Beton", De Beste Stuurliu: Red de havenarbeider!, 23 januari 2015, <https://versbeton.nl/2015/01/de-beste-stuurliu-red-de-havenarbeider/>.

³⁰ Jaap Vogel, *Nabije vreemden, Cultuur en migratie in Nederland. Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenwonen* Jaap Vogel (Den Haag, 2005) 133.

aan de rollen die mensen spelen op lokaal niveau. Onderzocht moet worden op welke manier mensen, alleen of samen, richting geven aan hun eigen omgeving en leven: agency.³¹

Aandacht is er wel voor het rauwe van de haven in de vorm van loodsen en pakhuizen, die mooi afsteken tegen de nieuwe architectuur van de stad, zonder dat de arbeider daarin nog rol in speelt. Zo wordt een arbeiderserfgoed zonder de arbeider gevormd.³² De oude maar ook gepolijste gebouwen krijgen haast mythische proporties, een geromantiseerde en populaire constructie van het Rotterdams erfgoed, waarbij de arbeiders naar de achtergrond zijn verdwenen en aandacht voor interessante gebouwen op de voorgrond staat.³³ Een lucratieve mythe wordt gecreëerd en in stand gehouden, aldus Bethan Coupland. Erfgoed is een politieke arena geworden, waarin een strijd gaande is tussen economische belangen van het behoud van erfgoed, waarbij de aandacht voor lagere sociale klassen in het geding komt. Toerisme, het herstel van de economie en de aandacht voor de probleemgebieden van Rotterdam-Zuid staan dit in de weg.

Met deze thesis wil ik bijdragen aan de discussie omtrent arbeiderserfgoed. De werken van Smith, *Heritage, Labour and the Working Classes* (2011) en *Uses of Heritage* (2006), zijn al weer enige tijd geleden verschenen en ten aanzien van dit onderwerp is daarna weinig gepubliceerd. De rol van arbeiderserfgoed in het geheel van materieel en immaterieel erfgoed in de steeds verdergaande uitbreiding van het moderne urbane landschap is nog niet eerder onderzocht. Het wordt tijd dat arbeiderserfgoed bespreekbaar wordt gemaakt en dat gesprekken worden gevoerd over de betekenisgeving van erfgoed en de identiteit van de arbeiders van Rotterdam-Zuid. In dit onderzoek wordt daarom nagegaan hoe in Rotterdam het verleden wordt gerepresenteerd en geconsumeerd en op welke wijze het verleden wordt geconstrueerd in het heden. Ook wordt nagegaan waarom arbeiders geen rol krijgen toebedeeld bij de onderhandelingen over het gepresenteerde erfgoed en de identiteit. Het DNA-profiel van de stad dat de gemeente in 2017 opstelde bood voldoende aanknopingspunten om deze omissie weg te nemen: ‘Rotterdammers hebben hun roots in alle delen van de wereld. Zij kwamen naar Rotterdam om hun eigen grenzen te verleggen.’ Het DNA-profiel van de stad kan worden uitgebreid met: Rotterdam is een stad waarin verleden, heden en de toekomst hand en hand gaan.

---

³¹ “International Institute of Social History”, Questions to Leo Lucassen, Research Director, 27 oktober 2014, <https://socialhistory.org/en/news/interview-leo-lucassen-0>.

³² Smith, Shackel, Campbell, e.a., *Labour and the Working Classes*, 297.

³³ Bethan Elinor Coupland, “Heritage and Memory: Oral History and Mining, Heritage in Wales and Cornwall” (University of Exeter, 2012) 130.

1.3 Het probleem en valorisatie

De kern van dit onderzoek is om diepgaand inzicht te bieden in de ontstaansgeschiedenis van de dominante cultuur in Rotterdam: die van de architectuur, de bijbehorende denkbeelden en de voortvloeiende gebruiken. Dit alles ligt ten grondslag aan processen van identiteitsvorming van de individuen, groepen en samenlevingen van de stad. De vooronderstelling is dat de dominante erfgoedcultuur geen ruimte biedt aan andere vormen van erfgoed.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: Hoe botst de naoorlogse erfgoedpolitiek met de belangen en gevoelens van de bewoners van Rotterdam-Zuid?

De eerste deelvraag heeft betrekking op de identiteitspolitiek van de gemeente Rotterdam en de bijbehorende architectuurdiscours en luidt: wat wordt in de gemeente Rotterdam beschouwd als erfgoed. De tweede deelvraag heeft betrekking op de aandacht die de gemeente in het verleden had voor de inwoners van Rotterdam-Zuid en luidt: hoe is de relatie tussen de inwoners van Rotterdam-Zuid en de gemeente ontstaan? De derde deelvraag gaat over de identiteit van de inwoners van Rotterdam-Zuid en luidt: hoe waarderen de inwoners hun eigen directe omgeving, wijk en Rotterdam-Zuid.

Om het onderzoek in te kaderen onderzoek ik de problematiek rondom het architectuurdiscours, de periode van 1945 tot heden. Omdat het erfgoeddiscours echter al eerder ontstond zal ik de oorsprong, ontstaan voor de Eerste Wereldoorlog, meenemen. Ik zal onderzoeken waar de wens van de beleidsmakers vandaan komt om een bepaald ‘schema’ – voortkomend uit de identiteitspolitiek – op de wijken en de bewoners te leggen. Laurajane Smith zegt dat het conventionele erfgoedidee van het AHD de erfgoedpraktijk neutraliseert die verantwoordelijk is voor het selecteren van dat wat zou moeten worden bewaard, of wat aandacht krijgt, het AHD is daarmee verantwoordelijk voor de ondermijning van een alternatieve manier van kijken.³⁴

1.4 Onderzoeksmethode

De theorie van het Authorized Heritage Discourse is voor deze case zeer goed bruikbaar. Er wordt immers vaak vertrokken vanuit een dominant waardenpatroon rondom wonen, dat in de situatie van Rotterdam-Zuid wringt. Daarom heb ik een casestudie opgezet en uitgevoerd. De onderliggende methode is ontleend aan de culturele antropologie, onder meer beschreven door

---

³⁴ Hui Man D., “Authorised Heritage Discourse? — A Critical Discourse Analysis to understand the Valorization of Built Heritage in Hong Kong” (Hong Kong: The Chinese University of Hong Kong, 2017) 3.

antropologe Genevieve Bell.³⁵ Veldwerk gebruik ik als onderzoeksmethode. Het gebruik van veldwerk werd ontwikkeld om de ‘primitieve’ mens te bestuderen en het gebruik van veldwerk in rurale gebieden was in de 19de eeuw exclusief voorbehouden voor de bestudering van de ‘primitieve’ mens. Daarna werd het ook gebruikt bij de bestudering van boeren en recentelijk wordt het ook gebruikt voor de bestudering van de mens in het stedelijk gebied. De kennis en vaardigheden bleken goed bruikbaar in de nieuwe tak van de antropologie: de stadsantropologie.³⁶ Naast veel verschillen in de te bestuderen mens en haar omgeving, is het gebruik van veldwerk als methode van dataverzameling gelijk gebleven. Dit veldwerk zal bestaan uit interviews (gestructureerde en informele gesprekken) en observatie met de doelgroep. Zo wordt de doelgroep van ‘binnenuit’ bestudeerd. Ook zal een kort onderzoek plaatsvinden naar de sociale geografie en demografie van het gebied om een beeld te krijgen van bevolkingssamenstelling. Ten slotte zal archief- en krantenonderzoek worden gedaan om een gedetailleerd beeld te kunnen vormen van de belangrijke actoren en factoren. Dit is nodig om inzicht te krijgen in de meningen en visies van bewoners en bestuurders.³⁷ Op deze manier wordt duidelijk hoe de bewoners van Rotterdam-Zuid hun (woon)omgeving ervaren, waarom zij daar wonen en wat zij belangrijk vinden.

Bij het bestuderen van gemeentelijke stukken in het stadsarchief van de gemeente wordt de methode close reading gebruikt. Hierbij worden teksten gedetailleerd bestudeerd op zoek naar antwoorden op de onderzoeksvraag. Bestudeerd worden onder meer gemeenteraadsstukken, krantenberichten en uitvoerings- en evaluatieverslagen van de gemeente en uitvoerende instanties. Dit alles zal ik aan een discoursanalyse onderwerpen, om na te gaan hoe over Rotterdam-Zuid en haar bewoners wordt gedacht en gesproken om een link te vinden met de theorie van Laurajane Smith. Zij geeft aan dat ze voor de discoursanalyse het werk van Foucault heel bruikbaar vindt, omdat Foucault de relatie tussen macht en kennis doorgrondt.³⁸ De Foucaultiaanse discoursanalyse is daarom hier op zijn plaats en wordt in hoofdstuk 3 toegelicht. Smith beschrijft Critical Discourse Analysis (hierna CDA) als methodologische benadering die erop gericht is verbanden tussen discours en praktijk te ontdekken, en menselijke relaties en sociale acties en problemen te onderzoeken.³⁹

---

³⁵ Genevieve Bell, “Getting Connected, Staying Connected: Exploring South Australia’s Digital Futures” (Department of the Premier and Cabinet, Adelaide, 2009), <https://statedevelopment.sa.gov.au/upload/digital-technology/Genevieve%20Bell%20Thinker%20in%20Residence%20-%20getting%20connected.pdf> 12.

³⁶ George Gmelch e.a., “Anthropological Fieldwork in Cities”, in *Urban Life: Readings in the Anthropology of the City* (Long Grove, Illinois, 2018) 5-19, aldaar 5.

³⁷ Genevieve Bell, Tony Salvador, en Ken Anderson, “Design Ethnography”, *Design Management Journal*, (1999) 35-41, aldaar 36.

³⁸ Smith, *Uses of Heritage*, 2006 14.

³⁹ Ibidem, 15.

1.5 Structuur

In het volgende hoofdstuk staat de geschiedenis van de cultuur van Rotterdam centraal. Er wordt beschreven hoe de verwevenheid tussen het 'architectuurdiscourse' en de citybranding van de stad zijn ontstaan. Ook wordt duidelijk hoe het beeld van de gemeente ten aanzien van de bewoners van Rotterdam-Zuid is ontstaan en op welke manier deze blik tot uitdrukking komt in de identiteitspolitiek en het beleid. Het derde hoofdstuk gaat nader in op de methodes die zijn gebruikt voor het verzamelen van de data en een beschrijving van de gebruikte methodes, Authorized Heritage Discourse, Critical Discourse Analysis met close reading en het veldwerk. Hoofdstukken vier en vijf bevatten de uitwerking en analyse van de data. Hierin wordt besproken wat er in het veld wordt gezegd ten aanzien van dit onderwerp en hoe de gemeente hierover denkt. Ten slotte volgen de conclusies in het laatste hoofdstuk.

H2. Theoretisch kader

2.1. Inleiding

De eerste deelvraag heeft betrekking op de identiteitspolitiek van de gemeente Rotterdam en de bijbehorende architectuurdiscours. Wat wordt in de gemeente Rotterdam beschouwd als erfgoed, welke partijen zijn daarbij betrokken en welke rol spelen deze actoren? In dit hoofdstuk staat de geschiedenis van de cultuur van Rotterdam centraal: hoe is het dominante architectuurdiscours ontstaan. Het verschil in stadsontwikkeling tussen de Linker- en de Rechter Maasoever komt uitgebreid aan bod. Tenslotte stip ik de gevolgen van de identiteitspolitiek voor de bewoners word aan het eind van dit hoofdstuk aan, dit komt in hoofdstuk 5 uitgebreid aan bod.

Is er in Rotterdam ruimte voor een andere kijk op erfgoed mogelijk? Dat is moeilijk met een diepewortelde ideeën over wat erfgoed is, of wat mooi en belangrijk is.

2.2 Wat is erfgoed

Erfgoed, zoals in de inleiding al kort werd aangegeven is een lastig te concretiseren begrip. Ontelbaar veel objecten, groot of klein of culturele gebruiken die een relatie hebben met het verleden, kunnen daartoe worden gerekend. De Organisatie der Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (UNESCO) zegt over erfgoed het volgende: 'Erfgoed is onze erfenis uit het verleden, waar we vandaag de dag mee leven en wat we doorgeven aan toekomstige generaties.⁴⁰ De Nederlandse Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed omschrijft in haar visiedocument uit 2013 dat mensen zich door erfgoed verbonden voelen met het verleden en met elkaar, en dat zij daaraan hun identiteit ontleen.⁴¹ Deze omschrijvingen weerspiegelen de meer algemeen geldende opvatting van erfgoed als een hedendaagse herformulering van geschiedenis, met het idee dat het verleden een inherente en voortdurende relevantie heeft met de samenleving. Erfgoed speelt daarbij een belangrijke rol bij het formuleren van identiteit, hetzij die van het individu of die van de groep.⁴² Sinds de jaren zeventig ontstond er een toename in de interesse voor erfgoed, door de almaar groter wordende interesse voor cultureel- en erfgoedtoerisme. Dit proces ontstond tegelijk met een

---

⁴⁰ "whc.unesco.org", World Heritage, 11 oktober 2017, <http://whc.unesco.org/en/about/%20accessed%2020/11/2009>.

⁴¹ "cultureelerfgoed.nl", Visie, Missie en Strategie, 2013, <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/visie-missie-en-strategie>.

⁴² Bethan Elinor Coupland, "Heritage and Memory: Oral History and Mining, Heritage in Wales and Cornwall" (University of Exeter, 2012) 18.

toename van nationaal erfgoedbeleid- en wetgeving in de westerse wereld.⁴³

2.2.1 Erfgoed en het verleden

Wat is nu historie, (history) en wat is erfgoed (heritage)? De historicus David Lowenthal maakt het verschil tussen historie en erfgoed heel duidelijk in *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Erfgoed wordt gefabriceerd, het is dus niet echt, het kan zelfs zijn gefalsificeerd. Erfgoed is ‘bad’ history.⁴⁴ Lowenthal zegt verder dat ‘goede’ geschiedenis, het domein van academische historici, op cruciale punten verschilt met erfgoed. Beide mogen dus niet gelijkgesteld worden.⁴⁵ Bad history is geschiedenis dat wordt klaargestoomd voor de consumptie door de erfgoedindustrie. Voor dit onderzoek is het van belang een genuanceerde blik te werpen op erfgoed en de manier waarop en het gemak waarmee het verleden in het heden wordt gebruikt. We moeten waken voor het proces waarbij het verleden als erfgoed wordt geherdefinieerd. Om te begrijpen welke impact dit kan hebben maar ook omdat het kan helpen een eenzijdige blik op erfgoed te voorkomen.⁴⁶ Erfgoed is namelijk zeer geschikt voor toe-eigening en voor een democratisch debat over de inhoud van (im)materieel nalatenschap.

2.2.2 Authorised Heritage Discourse

In het vorige hoofdstuk werd het Authorised Heritage Discourse (AHD) geïntroduceerd. Dit professionele discours ontstond, onder invloed van negentiende-eeuwse West-Europeanen die onder meer debatteerden over architectuur en archeologie. Ze spraken over de noodzaak om die materiële cultuur, die zij beschouwden als een inheems of eigen en van patrimoniale waarde, te beschermen.⁴⁷ Met behulp van een Westerse blik en het AHD kan een beperkte groep experts vaststellen welke erfgoedpraktijken moeten worden bewaard. Zij zorgt tegelijkertijd voor de verheffing van de Eurocentrische Westerse culturele waarden als universele waarden.⁴⁸ Bij een modern Europa hoorde het erfgoed met architectonische monumenten.⁴⁹ Het is bedacht, opgelegd en het biedt geen ruimte voor overleg of actieve deelname door anderen. In paragraaf 2.3 zullen we zien dat dit perfect aansluit op de Rotterdamse situatie.

---

⁴³ Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (London, New York, 2006) 20.

⁴⁴ David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge, 2009) X.

⁴⁵ Lowenthal, 120.

⁴⁶ Coupland, “Heritage and Memory: Oral History and Mining, Heritage in Wales and Cornwall” 30.

⁴⁷ Smith, *Uses of Heritage*, 12.

⁴⁸ Ibidem, 17.

⁴⁹ Ibidem, 11.

In Rotterdam is moderne en nieuwe architectuur uitgeroepen tot cultureel erfgoed van de stad. Daarnaast worden ook de paar industriële gebouwen die het oude havengebied nog over heeft uitgeroepen tot belangrijk onderdeel van de stad, dat opwaardering (in de vorm van modernisering, stileren en polijsten) en gereed making voor gebruik voor nieuwe doelgroepen nodig heeft.⁵⁰ Daarna kunnen deze gebouwen van het haven- en havenarbeiderserfgoed een nieuwe waardering krijgen. Een waardering die uit te drukken is in financiële en architectonische waarde. Deze herwaardering past in het concept van gentrificatie, dat het duidelijkst te zien op en rond het schiereiland Katendrecht. Gentrificatie wordt in Rotterdam ingezet als een instrument, om een gebied waar veel problemen met armoede, criminaliteit en slechte woningen zijn, aan te pakken. Katendrecht is hierdoor veranderd in een leuke aantrekkelijk wijk waar nieuwe mensen wonen, zo afficheert de gemeente en haar vastgoedpartners het.⁵¹ Deze wijk heeft een andere samenstelling gekregen, nieuwe woningen andere mensen en moderne horeca. Op welke manier is deze gedaantewisseling tot stand te komen, en voor dit onderzoek is de vraag: waarom belangrijk. Waarom zijn bepaalde keuzes gemaakt en voor wie. Wat was het probleem dat moest worden opgelost, wat speelt er op de achtergrond mee, wat is de verhouding tussen het dominante culturele discours en dat van de afwijkende ander?

2.2.3 AHD en othering

De representatie van arbeiderserfgoed wordt genegeerd, zegt sociologe Saskia Welschen.⁵² Daarnaast, meent zij, verschillen de regels voor het produceren van een 'subaltern-erfgoed' ten aanzien van de regels die een succesvolle acceptatie van bijvoorbeeld architectuur-erfgoed mogelijk maakt. Als de regels voor het produceren van erfgoed dat acceptabel genoeg zal zijn om toegelaten te worden tot het AHD, niet duidelijk zijn dan is er uiteraard ook sprake van ongelijkheid.⁵³ Zij die de taal van het discours spreken, kunnen gemakkelijker toegang krijgen. In het geval van dit onderzoek en de inwoners van Rotterdam-Zuid is het niet zeker of de inwoners kennis hebben van het idee dat zijn of haar woonomgeving met de bijbehorende sociale structuur een vorm van erfgoed zou kunnen zijn. Hoe komt hij of zij daarmee in

⁵⁰ “Stadsvisie Rotterdam Ruimtelijke, Ontwikkelingsstrategie 2030” (Gemeente Rotterdam, november 2007), http://www.rotterdam-centralsdistrict.nl/documenten/STADSVISIEROTTERDAM_2030_dec2007.pdf 52.

⁵¹ Frank Kruijf, de, “Is de opwaardering van Katendrecht ook goed voor de ‘gewone Rotterdammer’?”. *NRC Handelsblad*, 26 januari 2016, <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/01/29/een-katendrecht-heft-tweedeling-nog-niet-op-1582539-a340069>.

⁵² Saskia Welschen, *Europe's White Working Class Communities Amsterdam* (New York, 2014) 3.

⁵³ Walter J. Nicholls en Justus Uitermark, “Migrant cities: place, power, and voice in the era of super diversity”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 6, nr. 42 (1 februari 2016) 877–92, aldaar 885.

aanraking en op welke manier zou men dit kunnen gebruiken of inzetten. Bij wie kan hierbij hulp bieden. Dit zijn vragen waarop de antwoorden nu nog ontbreken.

2.2.4 AHD en superdiveriteit – spanning

De migratie naar de stad Rotterdam heeft niet alleen de bevolkingsgroei doen toenemen maar heeft ook de mate van diversiteit versneld. Voor Rotterdam heeft dit wijken gegeneerd die worden gekenmerkt door wat ook wel 'superdiversiteit' wordt genoemd.⁵⁴ Een dergelijke diversiteit weerspiegelt patronen van radicale heterogeniteit met betrekking tot nationale afkomst, ras en etniciteit, seksualiteit, migratiestatus en beroepen. De veranderingen veroorzaakt door deze migratie hebben nieuwe dynamieken geïntroduceerd die de vestiging en het wonen van mensen in de hele stad beïnvloedt. De stad Rotterdam is trots op de vele nationaliteiten die in de stad wonen. Maar aan de andere lijkt de gemeente het met deze diversiteit moeite te hebben, terwijl dit toch zo belangrijk is.

Welschen meent dat een ontevredenheid over een vermeend gebrek aan integratie een oorzaak kan zijn.⁵⁵ Niet dat men een probleem heeft met een andere religie of cultuur maar misschien wel met een te opvallend 'on-Nederlands gedrag'.⁵⁶ De bewoners op hun beurt kunnen uitsluiting of andere vormen van tegenwerking ervaren. Terwijl diversiteit, volgens Monika Salzbrunn juist veel mogelijkheden biedt. Dat vraagt een andere en nieuwe instelling.⁵⁷

2.2.5 AHD en diversiteit - kansen

Salzbrunn zegt verder dat juist deze verschillen erkent en gewaardeerd zouden moeten worden. Waarom waarderen we de sociale en culturele diversiteit niet als immaterieel erfgoed? Neem de 'oude architectuur' de huizen in de vooroorlogse wijken daarin op, maak het tot een geheel.⁵⁸

Volgens de Britse Jenny Phillimore is amper onderzocht welke verschillen er zijn tussen de diverse woonculturen in superdiverse steden en regio's. Welke notie mensen hebben van wat thuis is, kan verschillen tussen mensen die hier al lang wonen en nieuwkomers. Dat

---

⁵⁴ Nicholls en Uitermark, "Migrant cities: place, power, and voice in the era of super diversity", 878.

⁵⁵ Welschen, *Europe's White Working Class Communities Amsterdam*, 16.

⁵⁶ *Ibidem*, 42.

⁵⁷ Monika Salzbrunn, "Between Imagined Communities of Practice Participation, Territory and the Making of Heritage", in *Between Imagined Communities and Communities of Practice. Participation, Territory and the Making of Heritage* (Göttingen, 2015) 185–200, aldaar 195.

⁵⁸ Salzbrunn, "Between Imagined Communities of Practice Participation, Territory and the Making of Heritage", 195.

kan ook gelden voor mensen van eenzelfde etnische origine.⁵⁹ Inzicht krijgen in de effecten van superdiversiteit in combinatie met erfgoed zou wenselijk zijn, waardoor er nieuw erfgoed beleid kan worden ontwikkeld.

2.2.6 Materieel- en immaterieel Erfgoed

Materieel erfgoed bijvoorbeeld in de vorm van het bewaren en conserveren gebouwen en monumenten, is zoals we kunnen zien de dominante cultuur. Maar het wordt tijd voor een meervoudige benadering van erfgoed. Om te beginnen naast het materiële bestaat er immers ook immaterieel erfgoed. Laurajane Smith neemt een etnografische positie in door te beweren dat erfgoed geen vaste verzameling van objecten of feiten is maar dat het wordt opgebouwd via culturele en sociale processen. Op deze wijze kan elk erfgoed als immaterieel worden beschouwd. In plaats van alle erfgoed als 'ongrijpbaar' te beschouwen, is het misschien het beste om 'erfgoed' te karakteriseren als een dialoog tussen materiële objecten en hun geïnterpreteerde betekenis.⁶⁰ Met immaterieel cultureel erfgoed worden gebruiken, representaties, uitingen, kennis en vaardigheden bedoeld die groepen, gemeenschappen en soms individuen kunnen beschouwen als van hen.

2.3 Het ontstaan van het architectuurdiscours in Rotterdam - de dominante cultuur

2.3.1 De dominante cultuur en identiteit van Rotterdam

De rode draad van cultuur door de geschiedenis van Rotterdam lijkt de architectuur te zijn. De moderne architectuurgeschiedenis loopt van het Witte Huis uit 1898 -de eerste wolkenkrabber van Nederland en het grootste kantoorgebouw van Europa-, het GEB-gebouw uit 1931, tot aan het heden, een van de laatste aanwinsten van de stad: het gebouw De Rotterdam van Rem Koolhaas.⁶¹ Het werd in 2013 geopend en was het grootste gebouw van Nederland.⁶² Je zou al bijna vergeten dat de inwoners van Rotterdam moesten uitleggen wat er zo aantrekkelijk was aan die rauwe arbeidersstad, met de havens, ruige wijken en al die nieuwbouw. Dit beeld

---

⁵⁹ Jenny Phillimore, "Housing, Home and Neighbourhood Renewal in the Era of Superdiversity: Some Lessons from the West Midlands", *Housing Studies* 5, nr. 28 (2013) 682-700, aldaar 682.

⁶⁰ Ibidem, 27.

⁶¹ Marlite Halbertsma en Patricia Ulzen, van, *Interbellum Rotterdam/ Kunst en cultuur 1918-1940* (Rotterdam, 2001) 302.

⁶² Pim Dool, van, "Grootste gebouw Nederland is open: bekijk De Rotterdam van Koolhaas", *NRC Handelsblad*, 21 november 2013, <https://www.nrc.nl/nieuws/2013/11/21/150-meter-hoog-7588-ruimtes-het-grootste-gebouw-van-nederland-is-opgeleverd-a1429545>.

begon te veranderen in 2009 toen een Rotterdams cafe werd vermeld in de Lonely Planet als leukste café van de wereld. Snel volgden er artikelen in diverse buitenlandse kranten en bladen die Rotterdam beschreven als interessante toeristische bestemming.⁶³ De Markthal, geopend in 2014 en ontworpen door een bekend Rotterdams architectenbureau, kreeg veel aandacht van de internationale pers. Het interieur werd bestempeld als de nieuwe 'Sixtijnse Kapel van Rotterdam'.⁶⁴ Toeristen arriveerden op het nieuwe station Rotterdam Centraal. De stad werd populair, zo populair zelfs dat mensen er graag willen komen wonen.⁶⁵

2.3.2 De verwevenheid met het 'architectuurdiscourse

Het Witte Huis werd gebouwd in opdracht van twee zakenlieden, die op hun reis in de Verenigde Staten onder de indruk waren geraakt van dit type gebouwen.⁶⁶ Het in 1931 opgeleverde kantoorgebouw van het Gemeentelijk Energie Bedrijf, het GEB-gebouw van 68 meter hoog, was lang het hoogste kantoorgebouw van Nederland. Het paste goed in deze nieuwe traditie. Het meest spraakmakend is misschien wel de Van Nellefabriek uit 1926, tegenwoordig deel van het Werelderfgoed. Dit modernistische bouwwerk zette de toon voor de architectuur, die goed bij Rotterdam, dat zich als moderne stad afficheerde, leek te passen.⁶⁷ Het werd de opmaat voor een golf nieuwe gebouwen in de stijl van het Nieuwe Bouwen.⁶⁸

Ook binnen de woningbouw liet de modernistische stroom van zich spreken. Architect Ten Tijen ontwierp de Bergpolderflat die in 1933 werd gebouwd in opdracht van de particuliere N.V. Volkswoningbouw Rotterdam, opgericht door dezelfde Ten Tijen en de liberale bestuurder A. Plate.⁶⁹ Dit soort woningbouwverenigingen sprongen in het gat dat de gemeente liet vallen. Tussen 1910 en 1940 werd slechts 7% van de woningbouw uitgevoerd door de gemeente.⁷⁰

⁶³ "Rotterdams café 'beste bar ter wereld'", *De Volkskrant*, 2 juli 2009, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/rotterdams-cafe-beste-bar-ter-wereld-~bce3f22e/>.

⁶⁴ Leander Roet, "In Rotterdam is zojuist het grootste kunstwerk ter wereld geopend", *Vice*, 19 mei 2014, <https://creators.vice.com/nl/article/wnp5pm/in-rotterdam-is-zojuist-het-grootste-kunstwerk-ter-wereld-afgerond>.

⁶⁵ Cody Hochstenbach, "De invloed van overheid gestuurde gentrificatie in Rotterdam", *Vers Beton*, 28 maart 2017, <https://versbeton.nl/2017/03/de-invloed-van-overheid-gestuurde-gentrificatie-in-rotterdam/>.

⁶⁶ "Witte Huis in Rotterdam" (Rijksmonumenten, 12 2015), 10-05-2018, <http://rijksmonumenten.nl/monument/334003/witte-huis/rotterdam/>.

⁶⁷ Van de Laar, *Stad van Formaat*, 357.

⁶⁸ Wouter Vanstiphout, "Maak een stad Rotterdam en de architectuur van J.H. van den Broek" (Rijksuniversiteit Groningen, 2005) 19.

⁶⁹ W.F. Lichtenauer, "Plate, Auguste (1881-1953)" (Huygens ING, 12 november 2013), <http://resources.huygens.knaw.nl/dagboekbeaufort/BWN/lemmata/bwn1/platea>.

⁷⁰ Magdalena Mostowska, "City Policies and Avant-garde of Architects Rotterdam - an Example of Prewar Modern Architecture." (University of Warsaw, 1 januari 2008).

2.3.3 Woningbouw op Zuid

Hoe anders op Rotterdam-Zuid, daar bepaalden de vorm, omvang en ligging van de havens, spoorlijnen en wegen de locaties van de eerste woonbuurten. De gebieden rond de oude havens in Feijenoord, de kern van Katendrecht en Hillekop en de kop van de Afrikaanderwijk kregen een stedenbouwkundige invulling op basis van gemeentelijke stratenplannen.

Stratenplannen, in tegenstelling tot uitbreidingsplannen, kenden een korte goedkeuringsprocedure, waardoor grondspeculatie werd tegengegaan. Een grondeigenaar ontwierp en realiseerde de nieuwe straten in overleg met de gemeente. Particuliere ondernemers bouwden vervolgens de goedkope alkoofwoningen volgens het vastgestelde patroon. Dit woningtype, klein en zonder sanitair en een raamloos in pandige slaapruijnte was al verboden sinds de woningwet 1901. In Rotterdam werd dit soort woningen echter nog tot 1937 gebouwd mede omdat er slechts sporadisch werd gecontroleerd. Juist op Rotterdam-Zuid bleef dit type woning nog lang bestaan.⁷¹

De huizen die rond 1900 waren gebouwd in de oude wijken in Rotterdam-Zuid bevonden zich in een nog slechtere staat. Revolutiebouwwoningen werden deze ook wel genoemd. Dat waren woningen die door vastgoedondernemers of zelfbouwers snel en vooral goedkoop waren neergezet, gebouwd van minderwaardige materialen en door onbekwame mensen.⁷² Rotterdamse notabelen ondernamen actie met de oprichting van de N.V. Eerste Rotterdamse Tuindorp, die als doel had: "het stichten en exploiteren van een of meer tuindorpen, bijzonderlijk ten behoeve van de minder gegoede bevolkingsklasse".⁷³ Opvallend is dat met name sociaal bewogen inwoners van liberaal signatuur zich bezighielden met een aantal private woningbouwprojecten.⁷⁴ Volgens Radboud Engbersen blijkt dat slechts een derde van de woningen door arbeiders werden bewoond. De andere woningen boden een thuis aan onder meer ambtenaren, onderwijzers en kantoorbedienden.⁷⁵

---

⁷¹ Han Horst, van der, *Han van der Horst. "Rotterdam, bruid van de Maas"* (Amsterdam, 2017) 366.

⁷² Jos Smit, "Uit de groote schande van den revolutiebouw". Over de moeizame waardering van laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur", *Bulletin KNOB* (juni 2012) 1.

⁷³ "1901-1920" (Stichting Werelderfgoed Van Nellefabriek), geraadpleegd 12 mei 2018, <http://www.vannellewerelderfgoed.nl/1901-1920.html>.

⁷⁴ Saskia R. Jonkergouw, "Tuindorp Vreewijk, op zoek naar de oorsprong van een initiatief", in *Het Rotterdams Jaarboekje* (Rotterdam: Roterodamum, 1987), 247–275 aldaar 257.

⁷⁵ Radboud Engbersen en Tineke Lupi, "Participatie in Vreewijk", *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 2014 48-49.

2.3.4 Wederopbouw

Vier dagen na het bombardement werd al begonnen met het maken van wederopbouwplannen. Uiteindelijk werd het ‘moderne’ plan van Van Traa uitgevoerd, ingegeven door modernistische architecten die een nieuw en ruime, op Amerikaanse leest geschoeide, opzet voor de stad voorstelden.⁷⁶ Het Duitse bombardement creëerde kansen voor de opzet van deze nieuwe stad. De 144 panden die het bombardement min of meer hadden overleefd, werden voor dit plan alsnog gesloopt. Zo ontstond er een *tabula rasa* waarop de nieuwe en functionele ‘city’ werd geprojecteerd.⁷⁷ Van het oude Rotterdam met haar krotten, oude panden en smalle onoverzichtelijke straatjes werd definitief afscheid genomen. Het werd de stad van de toekomst.⁷⁸

Binnen dit vrijheidsgeloof was er weinig ruimte voor kritiek of aandacht voor de getraumatiseerde inwoners.⁷⁹ De stad leefde in een ‘modernistische opbouwroes’; dat gold overigens niet alleen voor de binnenstad, maar ook voor de havens en de industrie. De Kamer van Koophandel zorgde ervoor dat ook het herstel van de haven en bijbehorende economie voldoende aandacht kreeg.⁸⁰ Het waren allemaal logische en belangrijke thema’s die zeker niet alleen in Rotterdam een belangrijke rol speelden: herstel, economie en infrastructuur. In 1947 waren maar liefst 18.000 woningzoekenden⁸¹ dus veel aandacht ging verder uit naar de huisvesting van mensen die hun huis aan het bombardement hadden verloren en die terugkeerden na de oorlog. De vervangende woningbouw werd onder meer gepland in de nieuwe wijken rondom het centrum, ten noorden en oosten van de bestaande bewoning, en ten zuiden van de oude woonwijken van Zuid. De nieuwe wijken werden opgezet volgens de laatste principes van de stedenbouw, met licht, lucht, groen en ruimte. In binnen- en buitenland was voor deze nieuwe ideeën van modernistische architecten als Ten Tijen en Van de Broek en Bakema veel belangstelling.⁸² Een gevolg van deze noodzakelijke bouwwoede was dat onderhoud aan bestaande woningen nog verder in de knel kwam. De woningnood in de hele stad was bijzonder hoog. De mensen in de oude woningen hadden al een dak boven hun hoofd en met de al maar groeiende naoorlogse bevolking was snel en veel nieuw bouwen

---

⁷⁶ Noor Mens, *W.G. Witteveen en Rotterdam* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007) 168.

⁷⁷ Van de Laar, *Stad van Formaat*, 461.

⁷⁸ Ibidem, 463.

⁷⁹ Anita Blom en Koos Bosma, *Atlas van de wederopbouw, Nederland 1940 -1965, Ontwerpen aan stad en land* (Rotterdam: Nai010, 2013) 31.

⁸⁰ Ibidem, 464.

⁸¹ Van de Laar, *Stad van Formaat*, 471.

⁸² Blom en Bosma, *Atlas van de wederopbouw, Nederland 1940 -1965, Ontwerpen aan stad en land*, 64.

belangrijker.⁸³ Tussen 1945 en 1960 werden 55.000 woningen gebouwd, de helft hiervan verscheen op de Linker Maasoever.

2.3.5 de positie van Zuid

Op Rotterdam-Zuid woonden de vaak ongeschoolde arbeiders dichtbij het werk in de haven of bij de scheepswerven. Meestal waren ze dagloner en mochten ze hopen op een klus en een bijbehorend dagloon. De zetbazen, die het werk verdeelden, hielden niet zelden kantoor in een café. De werkmans werd gezien als een verlengstuk van de haven, een noodzakelijke aanwezigheid.⁸⁴ Zij woonden daar, met elkaar verbonden in hun eigen gemeenschap, ver weg van de burgerlijke elite, die hen als bedreigend ervoer.⁸⁵ Het raadslid Willem van Ravesteyn jr., socialist en communist, schreef in 1958 in een terugblik op het Rotterdam van begin van de twintigste eeuw over de relatieve achterlijkheid van de Rotterdamse arbeider. Deze arbeidersmassa was niet in staat om zich te organiseren; buiten hun eigen schuld, want zij kwamen van oorsprong uit ‘achterlijke’ streken als de Zuid-Hollandse of Zeeuwse eilanden of West-Brabant.⁸⁶

Rotterdam-Zuid was vooral bedoeld als woongebied voor arbeiders. Nieuwkomers die zich op de Linker Maasoever vestigden werden stevast aangeduid als boeren.⁸⁷ die woonden op de ‘Boerenzij’, een bijnaam die nog steeds wordt gebruikt en nu als ‘geuzennaam’ wordt beschouwd.⁸⁸ Al in de jaren dertig telde Rotterdam-Zuid meer inwoners dan Utrecht, maar pas in die tijd kwam er een ziekenhuis. ‘Voor aangifte van geboorte of overlijden moest je naar het stadhuis aan de Coolsingel; als je achter op Tuindorp of ver van een tramhalte woonde, was je daar een morgen of middag aan kwijt,’ schrijft Herman Pijfers, een inwoner van Rotterdam-Zuid. Er was één hbs; meer middelbaar onderwijs was er niet. Veel vertier was er ook niet; dat was er bijna alleen op de Rechter Maasoever.⁸⁹ Rotterdam-Zuid lag afgelegen en dat werd door de elite van de stad, met name de havenbaronnen, in stand gehouden. Deze

---

⁸³ *Rotterdam-Zuid: Van Boerenzij tot Smeltkroes: 14:26* (Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2017), <https://www.youtube.com/watch?v=kOF652ckGlw&t=1069s>.

⁸⁴ Ibidem, 393.

⁸⁵ Paul van de Laar, “Shock cities, Liverpool, Marseille en Rotterdam en de beeldvorming van de 19de-eeuwse havenstad”, *Holland, historisch tijdschrift* 03/04, nr. 45, Themanummer: Havens in Holland (2013) 156–68, aldaar 159.

⁸⁶ Dr. Willem van Ravesteyn, “Rotterdam in het begin der eeuw”, in *Rotterdams Jaarboekje* (Rotterdam: Roterodamum, 1958), 92–108, aldaar 107.

⁸⁷ Van de Laar, “Shock cities, Liverpool, Marseille en Rotterdam en de beeldvorming van de 19de-eeuwse havenstad”, 168.

⁸⁸ “Rotterdam-Zuid, van Toen naar Nu” (Zie Zuid, 22 september 2016), <http://www.ziezuid.nl/rotterdam-zuid-toen-naar-nu/>.

⁸⁹ Herman Pijfers, *Naast de kerk, Een katholiek verleden is nooit weg* (Nijmegen, 1998) 154.

hielden heel lang vaste oeververbindingen tegen. Het argument was dat dit ten gunste kwam van de haven en haar schepen, omdat de schepen een snellere doorvaart hadden zonder bruggen.⁹⁰ Na de Tweede Wereldoorlog was het gebrek aan financiële middelen het argument om geen oeververbindingen aan te leggen.⁹¹

Naast minachting voor wat zich in het havengebied afspeelde of de angst voor deze ‘poel des verderf’ speelde ook iets anders mee. Met de komst van de tienduizenden arbeiders voor de havens en de industrie groeide bij de Rotterdamse regenten de angst dat er sociale onrust zou uitbreken en hen de greep op de macht zou ontglippen. Dat dit niet ongegrond was blijkt wel als ervoor en vlak na de Tweede Wereldoorlog wilde havenstakingen uitbraken.⁹² Omdat het idee was dat deze mensen te dom en te boers waren loonde het niet de moeite om voor hen zorgen. Begin jaren zestig trok de economie zo aan dat er in Nederland niet genoeg arbeiders waren en werden door de werkgevers gastarbeiders aangetrokken. In deze periode was nauwelijks sprake van een sociaal-maatschappelijk beleid voor buitenlandse werknemers⁹³. Toen duidelijk werd dat de gastarbeiders niet teruggingen maar hun gezin lieten overkomen, ontstonden concentraties van gastarbeiders in de arbeiderswijken, waar de huizen zo verwaarloosd waren dat ze haast onbewoonbaar waren geworden. In die oude wijken moesten Rotterdammers leren omgaan met de in gouden tijden en arbeidskrapte inderhaast aangetrokken arbeidsmigranten, wiens ‘wooncarrière’ startte in overvolle pensions. Daar kwam nog bij dat duizenden mensen, vooral jonge autochtone Rotterdamse gezinnen, bij gebrek aan woonruimte de stad hadden verlaten en hun heil zochten in de randsteden zoals Capelle aan den IJssel, Hoogvliet en Spijkenisse. Dit alles leidde tot spanningen, die in 1972 in de Afrikaanderwijk tot uitbarsting kwamen.⁹⁴

In 1974 kreeg de PvdA in de Rotterdamse gemeenteraad de absolute meerderheid. In deze periode vindt een omslag in het denken over stedenbouw en stadsvernieuwing plaats. De opeenstapeling van problemen wordt nu door de PvdA op de kaart gezet. Bijzonder aan het beleid in Rotterdam is dat de gemeente de woonlasten wilde beperken tot een acceptabel percentage van het inkomen. De gemeente ontwikkelde daarvoor zelfs een inkomen-woonlastenstelsel, waarbij mensen met te hoge woonlasten subsidie ontvingen en mensen die in verhouding tot hun inkomen een lage huur betaalden extra belast werden. Het aanpakken

---

⁹⁰ Van de Laar, *Stad van Formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, 535.

⁹¹ Marina Meeuwisse, *Psychologie van de stad* (Antwerpen-Apeldoorn, 2015) 155.

⁹² Pijfers, *Naast de kerk*, 154.

⁹³ Mathijs Bogaert, “Eerste generatie Turkse migranten in Rotterdam” (Erasmus Universiteit, 2016) 35.

⁹⁴ Elisabeth Arnoldina Geertruida Bent, van den, “Proeftuin Rotterdam Bestuurlijke maakbaarheid tussen 1975 en 2005” (Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010) 23.

van de oude wijken kwam op de agenda en in 1974 werd Feijenoord aangewezen als stadsvernieuwingsgebied.⁹⁵ De periode van stadsvernieuwing werd in 1985 afgesloten met de aanpak van de ‘Hillekop’ in de Afrikaanderwijk.⁹⁶

2.3.6 De grote stad

Een andere kant van het Rotterdamse wereldse karakter is onder andere een toename van drugsproblematiek. Eind jaren tachtig en begin jaren negentig heeft de stad te maken met een drugsprobleem dat het imago van de stad geen goed deed.⁹⁷ Deze problematiek concentreert zich met name in oude wijken, met een zwakke sociale structuur. Het gevolg was verdere achteruitgang van de wijken onder meer door gebrekkig onderhoud aan woningen.⁹⁸

Uiteindelijk konden gemeente en politie het tij keren, maar de slechte naam die de wijken al hadden was hiermee niet direct verdwenen.

Tegelijkertijd startte stedenbouwkundige Riet Bakker, directeur Stadsontwikkeling Rotterdam, eind jaren tachtig met het maken van plannen voor de kop van Zuid, de uitvoering vond begin jaren negentig plaats. Dit was een belangrijke mijlpaal voor de stad.⁹⁹ Deze wijk werd gebouwd op een paar smalle stroken braakliggend terrein langs kleine oude havens. Hier werden veel beeldbepalende panden gebouwd en het gebied vertoonde een toenemende aantrekkingskracht, met name op architectuurgebied.

In 1982 werd de Stichting Hoogbouw opgericht, die de opmaat vormde voor de toename van de aandacht voor architectuur. De gemeente Rotterdam ontwikkelde een architectuur- en hoogbouwbeleid. Op deze wijze werd er steeds meer beeldbepalende architectuur ontwikkeld, want de stadsplanning van de gemeente voorzag daarin.¹⁰⁰ In de jaren tachtig en negentig werd de titel architectuurstad opnieuw benadrukt door de komst van de Kubuswoningen van Piet Blom, de Kunsthal van Rem Koolhaas en de vestiging van het Nederlands Architectuurinstituut. Architectuurliefhebbers wisten de stad langzaam maar zeker vaker te vinden.¹⁰¹

⁹⁵ Van de Laar, *Stad van Formaat*, 471.

⁹⁶ Bart Hoek, van, “Stadsvernieuwingsproject Hillekop” (Architectuur.ORG), geraadpleegd 15 mei 2018, http://www.architectuur.org/bouwwerk/329/Stadsvernieuwingsproject_Hillekop.html.

⁹⁷ Hans Koole, “Vergeeten Verhalen: einde van Perron Nul” (RTV Rijnmond, 15 december 2015), 22-05-2018, <https://www.rijnmond.nl/nieuws/136229/Vergeeten-Verhalen-einde-van-Perron-Nu>.

⁹⁸ “AnneFrank.org”, *Turkenrellen in de Afrikaanderwijk, januari 2011*, <http://www.annefrank.org/nl/Educatie/monitor/Kronieken/Kroniek-Geweld/Een-Nederlands-rassenvraagstuk/Turkenrellen-in-de-Afrikaanderwijk/>.

⁹⁹ Wim de Jong, “Van Zuid naar Fruit”, *NRC Handelsblad*, 20 november 2015.

¹⁰⁰ Meeuwisse, *Psychologie van de stad*, 141.

¹⁰¹ “Over Urbanguides”, geraadpleegd 11 mei 2018, <http://urbanguides.nl/over-urbanguides/>.

Met de vele nieuw- en hoogbouw van na de oorlog kwam een oude wensdroom uit, namelijk een moderne stad creëren. Op de voorpagina van het populaire weekblad *Groot Rotterdam* van 27 juli 1928 staat een foto van de Amerikaanse stad Chicago, als een soort voorspiegeling van de toekomst. Het onderschrift bij de foto luidt: ‘Hoe Rotterdam er binnen enkele jaren eruit zal zien.’¹⁰² Volgens Halbertsma is dit een duidelijke verwijzing naar een hoop of wens voor een moderne stad, zoals die in de toekomst zou worden gerealiseerd.¹⁰³ Dat was misschien ook wel een rode draad in de architectuurgeschiedenis van Rotterdam: vooruitkijken!

Nadat de stad in 2001 Culturele Hoofdstad van Europa was, nam het zelfvertrouwen in Rotterdam toe.¹⁰⁴ Op het gebied van architectuur ontstonden festivals en (onderzoeks)instituten. Als gevolg van de aanzuigende werking die de nieuwe architectuur in de stad had, ontstond ook aandacht voor Rotterdam-Zuid: een nog onontgonnen gebied. Een volgende stap werd gezet naar de vernieuwing van gebieden achter de in de jaren negentig ontwikkelde Kop van Zuid. Deze ontwikkeling startte met Katendrecht.

2.3.7 Politieke en bestuurlijke belangstelling

De meeste problemen die de PvdA van 1974 in kaart bracht zijn nog niet verdwenen. Door hun onderlinge verwevenheid (huisvesting, armoede, drugsproblemen e.a.) zijn deze niet eenvoudig op te lossen. De populistische partij Leefbaar Rotterdam deed in 2002 mee met de gemeenteraadsverkiezingen en behaalde meteen een grote winst.¹⁰⁵ Leefbaar schreef de oorzaak van alle problemen toe aan het beleid van de grote verliezer van die verkiezingen, de PvdA.¹⁰⁶ Leefbaar Rotterdam is van mening dat de hoeveelheid allochtonen moet worden verminderd en met name in de wijken van Rotterdam-Zuid.¹⁰⁷ De toestroom van allochtonen moet worden teruggedrongen en de aanwezige allochtonen moeten over de stad worden verspreid. Het liefst ziet Marco Pastors, (Leefbaar wethouder 2002-2005) een totale allochtonenstop.

Marco Pastors werd in 2011 directeur van het tot 2031 lopende centrale overheidsprogramma

---

¹⁰² Halbertsma en Ulzen, van, *Interbellum Rotterdam / Kunst en cultuur 1918-1940*, 291.

¹⁰³ Halbertsma en Van Ulzen, 43.

¹⁰⁴ Gretha Pama, “Zelfvertrouwen Rotterdam is toegenomen”, *NRC Handelsblad*, 19 december 2001, <https://www.nrc.nl/nieuws/2001/12/19/zelfvertrouwen-rotterdam-is-toegenomen-7569832-a1303496>.

¹⁰⁵ “Gemeenteraadsverkiezingen - 1982 t/m 2014 Zuid-Holland”, 2014, (http://www.nlverkiezingen.com/GR_ZH.html).

¹⁰⁶ Marion Keete, “Extra miljard Vogelaarwijken heeft weinig effect” (RTV Rijnmond, 30 juli 2013), 20-05-2018, <https://www.rijnmond.nl/nieuws/105283/Extra-miljard-Vogelaarwijken-heeft-weinig-effect>.

¹⁰⁷ A.M. Alblas, “Rotterdam worstelt met kansarmen”, *Reformatisch Dagblad*, 9 september 2003, <https://www.digibron.nl/search/detail/012dca8627bdf6f60da00667/rotterdam-worstelt-met-kansarmen>.

Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ) dat op instigatie van de minister voor Wonen, Wijken en Integratie werd opgezet om Rotterdam-Zuid te verbeteren.¹⁰⁸ Hun missie staat voor de verbetering van de zwakke sociaaleconomische structuur (aanpak opleidingsniveau, werkgelegenheid) en het fysiek zwak gebied (problematiek particuliere woningvoorraad).¹⁰⁹ De speciaal voor Rotterdam ontwikkelde Rotterdamwet kan worden ingezet om mensen met een (te) laag inkomen in bepaalde woonwijken weigeren. In het beleidsplan wordt dit spreidingsbeleid ‘selectieve woningtoewijzing op grond van de Rotterdamwet’ genoemd. Volgens de Woonvisie Rotterdam moet de verandering van de wijk door ‘revitaliseren’, herstructureren en buurtverbetering komen. Dit moet worden gerealiseerd door onder meer huurwoningen te verkopen, particuliere woningverbetering aantrekkelijk te maken en de buitenruimte te (laten) verbeteren.¹¹⁰ Daarnaast wil ze ruimte bieden aan horeca en creatieve economie. De uitvoering van deze plannen werd ingezet om de mensen van Zuid te veranderen volgens de mantra van het NPRZ: school, wonen en werken. Het heersende discours over Rotterdam-Zuid is, zoals gezegd, negatief: het is een plek om te mijden, de verkeerde kant van de rivier. Ik wil dichter bij de achterliggende redenen voor de huidige paternalistische houding komen, terwijl er in het verleden juist weinig sprake was van verheffings- of beschavingsoffensieven. Zuid werd genegeerd en in de steek gelaten.

---

¹⁰⁸ “Nationaal Programma Rotterdam Zuid goed in de steigers Eerste periode Nationaal Programma Rotterdam Zuid afgerond” (Gemeente Rotterdam, 18 december 2014).

¹⁰⁹ “Opzet Onderzoek NPRZ” (Rotterdam: Rekenkamer Rotterdam, juli 2014), <https://rekenkamer.rotterdam.nl/app/uploads/2014/12/R.O.12.07-opzet-NPRZ.pdf> 3.

¹¹⁰ “Woonvisie Rotterdam, koers naar 2030 agenda tot 2020” (Gemeente Rotterdam, 15 december 2016), <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/woonvisie/DEFINITIEF-Woonvisie-Rotterdam-2030-dd-raad-15-december-2016.pdf> 47.

3. Methodologische verantwoording

3.1 Inleiding

In het tweede hoofdstuk werd beschreven hoe de dominante (architectuur)cultuur in de afgelopen 100 jaar is ontstaan. In dit derde hoofdstuk wordt beschreven hoe het onderzoek naar de data is opgezet en uitgevoerd. Een beschrijving volgt van de gebruikte methodes, de bestudering van archiefmateriaal, het veldwerk en de methode 'close reading'. Stil wordt gestaan bij de afbakening van het onderzoek. Vervolgens volgt de uitleg en korte interpretatie van de gegevens.

3.2 Afbakening onderzoek

Dit onderzoek focust zich op de oude wijken van Rotterdam-Zuid. Dit zijn de wijken die al voor de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd, zoals in de inleiding is te lezen. Deze wijken liggen in de deelgemeentes Charlois (Oud-Charlois, Carnisse en Tarwewijk) en Feijenoord (Feijenoord, Afrikaanderwijk, Hillesluis, Vreewijk en Bloemhof). In die laatste deelgemeente ligt ook de wijk Kop van Zuid en Katendrecht, dit zijn beide 'afwijkende' wijken. De Kop van Zuid omdat deze, op een enkele uitzondering na, geen oude oorspronkelijke bebouwing meer kent. Katendrecht is een wijk die, in de termen van nu te spreken, al gecertificeerd is. Beide wijken zijn interessant omdat ze een toekomstige visie van de gemeente op de oude wijken van Rotterdam laten zien. Dit zal in het volgende hoofdstuk verder aan bod komen. De wijken zijn gelegen aan of vlakbij de Maas, de wijk Vreewijk werd meer in het 'landelijke' gebied gebouwd. De wijken zijn aan de Zuiderzijde omringd door groen: het Zuiderpark, de Valkeniersweide en verschillende kleinere parkjes en sportvelden.

Afbeelding 2. Kaart Stad Rotterdam.¹¹¹

3.3 Onderzoeksstrategie: Case study

Er is gekozen voor een kwalitatief onderzoek met de case study als onderzoeksstrategie. In het hele onderzoek staat het architectuurdiscours en de bewoners van Rotterdam-Zuid centraal. In de casestudy ga ik op zoek naar informatie van en over de actoren, ik gebruik daarvoor verschillende methodes en diverse bronnen. Op deze manier een afgebakende casus bekijken, geeft de mogelijkheid dit diepgaand te doen. Binnen de focus van dit onderwerp wordt zo een gedegen onderzoek gedaan, data verzameld hierbij gebruik makend van de officiële stukken

¹¹¹ "Plattegrond stad Rotterdam". Blokplan plattegronden, geraadpleegd 15 juni 2018, http://www.blokplan.nl/rotterdam_maps.html.

uit het stadsarchief, het Rotterdams Jaarboekje, krantenberichten, documenten van gemeente en instellingen en natuurlijk de afgenomen interviews met bewoners en enkele ambtenaren van de gemeente.

De meerwaarde van de case study als onderzoeksstrategie, is de hoeveelheid empirische informatie die het onderzoek levert. Deze informatie kan vervolgens als basis dienen voor nieuwe theorievorming of kan leiden tot verbetering van bestaande theorievorming, dat komt aan bod in de volgende hoofdstukken.¹¹² De respondenten zijn zoveel mogelijk thuis, of anders op een andere plek in Rotterdam-Zuid, bezocht.

3.4 Onderzoeksmethoden

Het discours wordt gevormd door de geschreven of gesproken teksten rond een onderwerp. In een discours schuilt, volgens de eerdergenoemde Foucault, veel macht op het punt van het aanmerken van wat ‘normaal’ en ‘abnormaal’ genoemd wordt en het toewijzen van de machtsposities. Behorende tot het discours kunnen ook worden aangemerkt de gebeurtenissen rond het betreffende veld, een complex van geschreven en ongeschreven regels, en de manier en het gemak waarmee binnen het veld wordt gesproken. Het is het geheel van praktijken, afspraken en procedures die zijn geïnstitutionaliseerd binnen de organisatie. Binnen het veld kunnen eventueel ook de reacties op het onderwerp worden besproken.¹¹³ Een Critical Discourse Analysis (CDA) legt zowel de tekstuele als discursieve laag van het discours bloot.¹¹⁴ Laurajane Smith stelt dat een CDA in staat is de verbanden tussen discours en praktijk uit te lichten, doordat een CDA licht kan laten schijnen op menselijke relaties, sociale acties en sociale problemen.¹¹⁵

Binnen de onderzoeksstrategie case study, is het mogelijk om meerdere methoden in te zetten. Er is de voorkeur gegeven aan de onderzoeksmethoden inhoudsanalyse en interviews, omdat het een complex veld betreft. Voor dit onderzoek is voor een deel de inhoudsanalyse als onderzoeksmethode gebruikt, om bestaande schriftelijke documenten te selecteren voor onderzoek, voornamelijk documenten van de gemeente en onder meer het NPRZ. Voor de historische context en het Rotterdamse verhaal achter de archiefstukken, vonden er meerdere

---

¹¹² Bethan Elinor Coupland, “Heritage and Memory: Oral History and Mining, Heritage in Wales and Cornwall” (University of Exeter, 2012) 63.

¹¹³ D. Delabastita, H. Gorp, en P.J. Verkruijsse, “Algemeen letterkundig lexicon”, DBNL, Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, 17 juni 2018, http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_04257.php.

¹¹⁴ “Foucault”, Filosofische Bijsluiter, geraadpleegd 11 mei 2018, <https://www.uu.nl/wetfilos/wetfil02/bijsluiter/foucault.html>.

¹¹⁵ Laurajane Smith, *Laurajane Smith, Uses of Heritage* (London, New York, 2006) 15.

bezoeken aan het stadsarchief Rotterdam plaatst om archieven van gemeente en gemeentelijke instellingen te onderzoeken. Het Rotterdams Jaarboekje was aanvullend daarop, een goede bron van informatie. Naast de inhoudsanalyse gericht op het onderzoeksonderwerp, is een studie in het in het krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek, online beschikbaar via , uitgevoerd. De kritische discoursanalyse is een methode om het overheersende (architectuur)discourse dat in Rotterdam overheersend en geconsolideerd aanwezig is, en het handelen dat daaruit voortvloeit, te analyseren.

De gekozen methode om het discours proberen te doorgronden is de teksten van zeer dichtbij te bestuderen en te lezen, als het waren proberen tussen de regels door te lezen dit heet ook wel: ‘close reading’. Door historicus John Tosh genoemd: ‘reading against the grain’.[1] verder te gaan dan de letter van de tekst en te ‘luisteren’ naar een breder scala aan stemmen of op zoek te gaan naar een diepere betekenis.¹¹⁶

Voor het bestuderen van de informatie van de interviews, ga ik op zoek naar gemeenschappelijke thema’s die passen in de context van dit onderzoek. De antropoloog James Scott noemt dit ‘metis’. Een begrip dat staat voor lokale kennis, gewoonten en gebruiken. Deze lokale kennis is duidelijk voor inwoners, en er gedachteloos mee bezig zijn. Deze lokale kennis of dit systeem van kennis is onbekend, een doolhof voor anderen - de overheid - die er niet mee werkt.¹¹⁷

3.4.1 Interviews

Een ander deel van het empirisch onderzoek is tot stand gekomen door middel van interviews. Het afnemen van interviews is een flexibele wijze van informatievergaring, omdat aanvullende vragen tijdens het gesprek kunnen worden gesteld om een gegeven antwoord beter te begrijpen (p 43Erasm) Voor dit onderzoek is gekozen voor semigestructureerde interviews. De interviews vonden plaats aan de hand van een korte onderwerpenlijst. De onderwerpen op de lijst hebben betrekking op de persoonlijke visie van de bewoners over het wonen in Rotterdam Zuid. Een hoofdvraag was: waarom de bewoner zo graag juist daar (bleef) woonde (nadat was vastgesteld dat dat inderdaad het geval was). Het contact met de respondenten is via, via tot stand gekomen en er is een geslaagde poging ondernomen om een goede afspiegeling van de inwoners van Zuid samen te stellen. In totaal zijn 33 diepte-

---

¹¹⁶ John Tosh, *The pursuit of history, aims and new directions in the study of history* (New York, 2015). 262.

¹¹⁷ James Scott, *Seeing Like a State, How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven, London, 1998) 311-313.

interviews gehouden. Een overzicht van de belangrijkste uitkomsten van de interviews is te vinden in hoofdstuk 5. De uitgewerkte interviews zijn te vinden in de bijlage. De semigestructureerde interviews maakt het mogelijk de vragen en vervolgvragen aan te passen aan de diversiteit van respondenten van de verschillende organisaties. Het interview maakt het mogelijk te achterhalen welke betekenissen de bewoners geven aan hun (woon)omgeving, hun netwerk, de wijk en Rotterdam-Zuid.

3.5 Validiteit en betrouwbaarheid

In deze paragraaf wordt stilgestaan bij de validiteit en betrouwbaarheid van het kwalitatief onderzoek waarbij gebruik wordt gemaakt van de methoden inhoudsanalyse (van de stukken) en interviews. Een respondent kan de neiging hebben een goede indruk te willen achterlaten. De geïnterviewde kan door de interviewer worden beïnvloed, en ook omgekeerd kan het geval zijn. Ook het interpreteren van de data, daarbij bestaat het gevaar dat deze met een beperkte bril worden bekeken. Verder nog, bij een krantenarchief kan, mogelijk beperkt beschikbare titels een rol spelen. Tegelijkertijd moet rekening worden gehouden met de beperkingen van het onderzoek. Respondenten kunnen informatie verschaffen die niet altijd even betrouwbaar is. De externe validiteit echter van een case study is meestal gering, juist omdat het een unieke casus betreft. Door gebruik te maken van triangulatie, in dit geval drie afzonderlijke onderzoeksmethoden van dataverzameling, is getracht de interne validiteit zo groot mogelijk te maken, door het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken te bekijken.¹¹⁸

De gesprekken met de medewerkers van de gemeente en met de inwoners van Rotterdam-Zuid zijn natuurlijk steeds een momentopname, daarvan ben ik mij bewust. Ook heb ik een bijzonder beperkte groep respondenten gesproken. Een uitdaging is de manier waarop de respondenten willen overkomen en welke informatie ze wel of niet willen delen. Ik heb gesproken met mensen die mij wilden helpen en wilden meedoen met het onderzoek. De informatie die ik heb gekregen uit de gegeven antwoorden is daarom gekleurd. Daarmee houd ik in het hoofdstuk zes, conclusies, rekening. De manier waarop ik in contact ben gekomen met respondenten komt aan bod in het volgende hoofdstuk.

---

¹¹⁸ Laila Fkiri, "Nationaal Programma Rotterdam Zuid Sturing en Samenwerking" (Erasmus Universiteit Rotterdam, 2012) 43.

Hoofdstuk 4 Empirische analyse

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is de historiografie van het Rotterdamse architectuurdiscours beschreven. In dit hoofdstuk wordt beschreven wat gevonden werd in de archieven en wat hierover in het publieke debat werd verteld, in onder meer de kranten. In een discours schuilt, volgens de eerdergenoemde Foucault, veel macht op het punt van het aanmerken van wat ‘normaal’ en ‘abnormaal’ genoemd wordt. De machtsposities worden hier uitgelicht.

4.2. Inhoudsanalyse in een historisch kader Gemeente Rotterdam

De tweede deelvraag heeft betrekking op de aandacht die de gemeente in het verleden had voor de inwoners van Rotterdam-Zuid en luidt: hoe is de relatie tussen de inwoners van Rotterdam-Zuid en de gemeente ontstaan? Een antwoord op deze deelvraag is gegeven door middel van een analyse van officiële documenten, dat wil zeggen verslagen zoals raadsvergaderingen en documenten uit de persoonlijke archieven van bijvoorbeeld gemeenteraadsleden. De analyse van officiële documenten in het stadsarchief bleek een moeilijke opgave, door enerzijds de enorme hoeveelheid aan documenten en anderzijds door de afwezigheid van informatie over de visie op de inwoners op Zuid. Een aanvullend onderzoek in het Rotterdams Jaarboekje gaf meer inzicht. Dit is een jaarlijkse publicatie van het stadsarchief sinds 1888 en geheel gedigitaliseerd. Ieder exemplaar bevat de dagelijkse kroniek, een bundeling van de belangrijkste gebeurtenissen in Rotterdam en besluiten genomen in de gemeenteraad.

Het gebrek aan aandacht, anders dan voor de economische activiteiten en de haven, voor dit deel van Rotterdam bleef niet onopgemerkt. In de kranten zijn artikelen te lezen over de lage lonen van de havenarbeiders, het gemis aan culturele voorzieningen, de afwezigheid van groen- en sportvoorzieningen, de slechte woningen en de aanhoudende gevaarlijke situaties rondom de trein- en tramsporen en rangeerterreinen in de woonwijken.

4.2.1 Data uit officiële documenten - inleiding

Het stadsarchief werd bezocht op 2 en 8 maart 2018. Het archief van de gemeenteraad van Rotterdam is zeer groot. De periode van 1942 tot 1965 telt 25,4 meter en het was daarom niet mogelijk het archief in zijn geheel uit te pluizen. Ik heb mij geconcentreerd op de persoonlijke archieven van enkele belangrijke mensen uit de gemeentepolitiek. Dit zijn mensen die in de onderzochte periode lange tijd verbonden waren aan de stad en de gemeente Rotterdam.

Steeds wordt vermeld op welke manier deze mensen gelieerd waren aan de gemeente. Ook werden de archieven van enkele gemeentelijke instellingen bekeken. De resultaten van dit onderzoek leidden uiteindelijk naar het antwoord op de vraag wat de uitwerking was van het dominante discours van de gemeente.

4.2.2 Uitdagingen

De officiële stukken van de gemeente vertellen niet duidelijk hoe de gemeente, raadsleden en ambtenaren over de inwoners van de stad of van Rotterdam-Zuid dachten. Op het eerste gezicht leek het lastig om daarin een dubbele laag in te ontdekken. Het is begrijpelijk dat ambtenaren niet graag in het openbaar praten over precaire zaken. Ik had van tevoren verwacht vaker te zien dat de gemeenteraad negatief sprak over de inwoners van Rotterdam-Zuid. In plaats daarvan trof ik in de officiële stukken niet zo veel aan over de inwoners van Rotterdam-Zuid. Als dat wel gebeurde, was dat op een zakelijke toon. Voor de Eerste Wereldoorlog was het sociaaldemocraat, gemeenteraadslid, en tot 1929 wethouder Arie Wouter Heykoop, die zich zorgen maakte over de woonomstandigheden van de havenarbeiders.¹¹⁹ Hij was een van de weinige voorbeelden in de Rotterdamse gemeentepolitiek van iemand die probeerde de situatie te verbeteren en de bouw van woningen niet overliet aan de particuliere markt. Behalve de bouw van twee moderne buurtjes in de wijk Bloemhof heeft hij geen beweging kunnen krijgen in het liberale gedachtengoed ten aanzien van sociale woningbouw.¹²⁰

De gesprekken met de medewerkers van de gemeente en met de inwoners van Rotterdam-Zuid zijn natuurlijk steeds een momentopname, daarvan ben ik mij bewust. Ook heb ik een bijzonder beperkte groep respondenten gesproken. Een uitdaging is de manier waarop de respondenten willen overkomen en welke informatie ze wel of niet willen delen. Ik heb gesproken met mensen die mij wilden helpen en wilden meedoen met het onderzoek. De informatie die ik heb verkregen uit de gegeven antwoorden is daarom gekleurd. Daarmee houd ik in het hoofdstuk zes, conclusies, rekening. De manier waarop ik in contact ben gekomen met respondenten komt aan bod in het volgende hoofdstuk.

119

¹²⁰ “A.W. (Arie) Heijkoop”, Parlement & Politiek, 20 mei 2018, https://www.parlement.com/id/vg09111pfhst/a_w_arie_heijkoop.

4.2.3 Uitkomsten

Naast een bezoek aan het archief heb ik de Rotterdams Jaarboekjes bestudeerd. Dit is een jaarlijkse publicatie van het stadsarchief sinds 1888 en geheel gedigitaliseerd. Ieder exemplaar bevat de dagelijkse kroniek, een bundeling van de belangrijkste gebeurtenissen in Rotterdam en besluiten genomen in de gemeenteraad. Ik beperk mij hier tot de bespreking van de archieven van een aantal personen uit de Rotterdamse gemeentepolitiek. Deze bevindingen worden aangevuld met informatie gevonden in de jaarboekjes. In de bijlage zijn tabellen opgenomen met een verkorte weergave van de uitgeschreven data. Dat geldt ook voor de informatie die gevonden werd in dag- en weekbladen, gevonden met behulp van Delpher. Dit is vooral een weergave van de publieke opinie, waarin wordt aangegeven wat de kranten schreven over het Rotterdamse beleid.

Een onveranderlijk en permanent geloof in de dominante cultuur spreekt uit het architectuurdiscours. Daarnaast was er in Rotterdam lang sprake van een ongeschreven verbond tussen de havenbaronnen en de politiek. Die vervlechting van het zakenleven en de gemeentepolitiek was in Rotterdam verre van ongewoon, aldus Van der Horst.¹²¹ Dit verbond zorgde ervoor dat er een vrij liberale wind woei door de gemeentepolitiek en het niet altijd uitmaakte welke politieke partijen er precies vertegenwoordigd werden in de gemeenteraad. Burgemeester Van Walsum zei in 1957 dat de samenwerking met bedrijfsleven beter was georganiseerd dan in Amsterdam. Dat kwam omdat de politiek en het bedrijfsleven behoorlijk op één lijn zaten.¹²² Een voorbeeld van het liberale gedachtegoed was een discussie die plaatsvond in de gemeenteraadsvergadering van 13-01-1955. Het liberale gemeenteraadslid (van 1927 tot 1957) en bankier Jacques Dutilh was ook lid van de Kamer van Koophandel.¹²³ Hij stelde in deze raadsvergadering voor de woningmarkt aan de particuliere markt over te laten, zoals dat voor de oorlog ook gebeurde.¹²⁴ Dit paste in een liberaal karakter van de bestuurlijke elite, want op papier hadden de socialisten op dat moment de meerderheid. Het college van Burgemeester en Wethouders bestond uit drie PvdA'ers, waaronder Jan Meertens voor Openbare Werken, een ARP-wethouder voor Sociale Zaken en verder een wethouder van de KVP en een van de VVD.¹²⁵

¹²¹ Han Horst, van der, *Han van der Horst. "Rotterdam, bruid van de Maas"* (Amsterdam, 2017) 533.

¹²² "Samenwerking met bedrijfsleven is beter georganiseerd dan in A'dam", *De Volkskrant*, 23 mei 1957.

¹²³ W.F. Lichtenauer, "Dutilh, Jacques (1884-1960)", *Biografisch Woordenboek van Nederland:1880-2000*, 22 mei 2018, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/dutilh>.

¹²⁴ Johannes Hasper, "Gemeenteraad - Zitting van 13 Januari 1955" (Gemeente Rotterdam, 13 januari 1955), 160_486, Stadsarchief Rotterdam - J. Dutilh.

¹²⁵ ARP - Anti- Revolutionaire Party, KPV - Katholieke Volkspartij, VVD - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

De gemeente had de havens en terreinen in eigendom en zorgde voor de aanleg en het op diepte houden van de havens. Daarbij ontving de gemeenten miljoenen aan havengelden en andere leges.¹²⁶ Een goed lopende exploitatie was dus ook voor de gemeente van belang. De gemeente zorgde voor een gezonde financiële situatie maar hoe verging het de arbeiders? De Rotterdamse Raad voor de Kinderuitzending was ook actief op Rotterdam-Zuid. Uitgezonden kinderen waren vaak kinderen uit de armere milieus. Zij konden door uitzending elders in een gezonde omgeving even aansterken. Uit een bestuursvergadering op 12-11-1936 blijkt dat de Raad van mening was dat er naar verhouding veel armlastigen op de Linker Maasoever woonden.¹²⁷ Armoede spreekt ook uit de brief van de voorzitter van het Rotterdamsche Werklozen en Armlastigen Comité Afrikaanderwijk van 30-04-1953, waarin de voorzitter aandacht vroeg voor hun situatie.¹²⁸

Naast armoede was de veiligheid van de woonwijken, gelegen vlakbij industrie en rangeerterreinen, een belangrijk thema. Veiligheidsmaatregelen waren lange tijd afwezig. Begin 20e eeuw stonden in de plaatselijke kranten al berichten over ongelukken.¹²⁹ Er vielen veel doden en gewonden; de kranten berichtten regelmatig bijvoorbeeld over het notoire tramlijntje ‘het Moordenaartje’.¹³⁰ Dit specifieke probleem van onveilige situaties in bijvoorbeeld Feijenoord werd lang genegeerd door de politiek en de vervoersmaatschappijen. Het duurde tot 1928 totdat vragen werden gesteld over de verantwoordelijkheid van de vervoermaatschappijen.¹³¹ Het Moordenaartje werd in 1965 opgeheven.¹³²

Na de Tweede Wereldoorlog was de gemeenteraad uiteraard vooral bezig met het herstel van de stad, de economie en de woningvoorraad. De wijken Pendrecht en Zuidwerk werden ten zuiden van de oude vooroorlogse wijken van Rotterdam-Zuid gerealiseerd. Dit werden grote woonwijken. In principe golden bij de bouw hiervan de laatste ideeën omtrent woningbouw. In de gemeenteraadsvergadering van 1-2-1950 werd uiteindelijk besloten om kleinere huurwoningen dan oorspronkelijk gepland te laten bouwen. De monopoliepositie van het architectenbureau Maaskant en Van Tijen, een belangrijke partner van de gemeente, werd

---

¹²⁶ “Toespraak 22-10-1956”, 11 september 1956, 307_263, Stadsarchief Rotterdam - Gerard van Walsum.

¹²⁷ Glavimans, “Vergadering van het Bestuur van den R.R.K., op Donderdag 12 November 1936, om 4 uur aan de Hoogstraat 79” (Rotterdamsche Raad voor de Kinderuitzending, 12 november 1936), 845_4, Stadsarchief Rotterdam - R.R.K.

¹²⁸ D. Bontekoe, “Aan der Raad der Gemeente Rotterdam”, 30 april 1953, 49_125, Stadsarchief Rotterdam - J. Meertens.

¹²⁹ “Stadsnieuws”, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 28 juni 1894.

¹³⁰ “Het Moordenaartje”, *Het vrije volk*, 4 mei 1952.

¹³¹ “Treinbotsing te Rotterdam”, *De tribune: soc. dem. weekblad*, 2 oktober 1928, 12-05-2018.

¹³² I. Konings, “De Rotterdamsche Tramweg Maatschappij”, *Geschiedenis van Zuid-Holland Erfgoedhuis-ZH*, geraadpleegd 14 juni 2018, <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/mijn-verhaal/de-rotterdamsche-tramweg-maatschappij>.

besproken en gehandhaafd.¹³³

Een mooi voorbeeld van een afstandelijke verhouding tot de arbeiders gaf Burgemeester Van Walsum in een dispuut met de pers en de Scheepvaartvereniging over de invoering van een vijfdaagse werkweek in de havens en over het verwijt dat hij zich te weinig zou inzetten voor oeververbindingen, vervoersmogelijkheden en woningen in Rotterdam-Zuid. Hij ervoer dit als onredelijk en grievend. Als de pers met dit soort berichten zou blijven komen, zou hij een witboek uitgeven. In 1960 moest hij toch toegeven dat Rotterdam-Zuid veel zelf had moeten doen en in de steek was gelaten.¹³⁴

Het beeld dat hier ontstaat is dat van een gemeenteraad wel goede sier wil maken met vernieuwende stedenbouwkundige principes, maar verder erg druk is met palen slaan en eerste stenen leggen bij de bouw van panden in het centrum. Deze gebouwen waren meestal ontworpen door architecten die verbonden waren aan de gemeente.¹³⁵ Of gebouwd met behulp van de nieuwste bouwmethodes, onder invloed van de Commissie Geïndustrialiseerde Bouw, voorzitter en tevens wethouder Jan Meerters.¹³⁶

In de wederopbouwperiode vonden er lobby- en promotiebijeenkomsten plaats om aan belangstellende uit heel Nederland de ontwikkelingen te laten zien of om voor nieuwe voorzieningen te pleiten.¹³⁷ De promotie liep goed; andere steden kwamen vol belangstelling naar Rotterdam om te kijken hoe goed de stad het deed en hoe modern het werd.¹³⁸ Ook mat de gemeente zich met Amsterdam: het ging goed met Rotterdam.¹³⁹ Ook de haven deed het goed: het was in 1956 de tweede van de wereld.¹⁴⁰

Aan de andere kant van de stad vroegen de bewoners zich af waar zij in dit succesverhaal bleven. In 1950 was er protest tegen de vertraagde uitvoering spoorwegplannen, waarbij het dagblad *Het Vrije Volk* zich afvroeg waarom de 230.000 inwoners geen behoorlijk station kregen.¹⁴¹ Behalve gebrekkige vervoersmogelijkheden werd ook het gebrek aan voorzieningen voor cultuur, sport en onderwijs door de bewoners

---

¹³³ Johannes Hasper, "Gemeenteraad - Zitting van 09 Februari 1950", 9 februari 1950, 307_263, Stadsarchief Rotterdam - Gerard van Walsum.

¹³⁴ "55-jarig bestaan Transvalia", *Het vrije volk*, 20 mei 1960.

¹³⁵ "Dertig winkels in hof van 80 meter", *Het vrije volk*, 4 november 1953.

¹³⁶ "Persoonlijk Archief van J. Meertens, gemeenteraadslid en wethouder te Rotterdam", Stadsarchief Rotterdam, geraadpleegd 25 mei 2018, <http://collecties.stadsarchief.rotterdam.nl/Publiek/detail.aspx?xmlid=180394763>.

¹³⁷ H.C. Hazewinkel, "Dagelijkse kroniek 1947", in *Rotterdams Jaarboekje 1947*, Rotterdams Jaarboekje (Rotterdam, 1948), 20–114.

¹³⁸ "Rotterdam streeft omhoog", *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 mei 1953.

¹³⁹ "Onbedwingbaarheid van de menselijke geest", *Trouw*, 28 november 1953.

¹⁴⁰ "Toespraak 22-10-1956".

¹⁴¹ "Krachtig protest tegen vertraagde uitvoering spoorwegplannen", *Algemeen Handelsblad*, 9 juni 1950.

betreurd.¹⁴² Mondjesmaat werd wel tegemoetgekomen aan deze wensen; tussen 1953 en 1960 werd het Zuiderpark aangelegd.¹⁴³

De bloei van de haven werd mogelijk gemaakt door de arbeiders die de vele schepen wilden laden en lossen. Er was zo veel werk dat in het begin van de jaren vijftig ongeschoolde arbeiders uit het noorden van het land, waar veel werkloosheid was, door de havenbedrijven naar Rotterdam gehaald werden.¹⁴⁴ Soms kregen ze bij de huisvesting hulp. Het idee was om hen vooral te vestigen in een ‘platteland-achtige’ omgeving, want dat paste het best bij deze boeren.¹⁴⁵ Zo werd er over deze migranten van buiten de stad gesproken en gedacht. Het waren boeren, mensen die van het platteland naar de stad kwamen om daar te wonen en te werken. Om voor hen de schok niet te groot te maken, was het idee om hen daarom in een landelijke omgeving te huisvesten. Zo werd er gedacht, dat is niet wat er werd uitgevoerd. Deze migranten werden maar weinig aan huisvesting geholpen maar moesten zelf op zoek.

Dit zijn enkele voorbeelden gevonden tijdens de bezoeken aan het stadsarchief en het onderzoek met Delpher. Deze voorbeelden laten zien hoe Rotterdam-Zuid tot de jaren zeventig buiten beschouwing werd gelaten. Het was hier ieder voor zich. Het is mogelijk dat de scheiding door de Maas het isolement niet alleen letterlijk, maar ook figuurlijk veroorzaakte. De afstand tussen het stadhuis aan de Coolingsingel tot de wijken van Rotterdam-Zuid was groot, haast onoverbrugbaar. De oorzaak voor de figuurlijke afstand zou gevonden kunnen worden in een wantrouwen van de bestuurlijke elite ten aanzien van (socialistische) arbeiders of de ‘boerse’ inwoners. Anderzijds was het een overblijfsel van een negentiende-eeuws idee, dat de arbeider slechts het verlengstuk is van de havenwerktuigen. Maar ook al waren en voldoende geluiden over de slechte omstandigheden, de gemeente bleef volharden in het negeren. De koers die ze gekozen had, om de nadruk te leggen op de wederopbouw van het stadscentrum bleef ze vasthouden.

In de jaren zeventig kwam hierin een kentering. Er vonden belangrijke veranderingen plaats in de politiek en economie, maar ook in de maatschappij. In hoofdstuk twee kwam de komst van de gastarbeiders al aan bod. De vestiging van deze migranten, in combinatie met gezinshereniging in de oude wijken van Zuid, vond plaats tegelijkertijd met een mechanisatieproces in de havens. In dit decennium voer de PvdA een andere, socialere koers onder aanvoering van de nieuwe burgemeester, André van der Louw (1974-1981), tevens het

---

¹⁴² “Rotterdam-Zuid schreeuwt om meer recreatiegebieden”, *Het vrije volk*, 22 april 1952.

¹⁴³ “Zuiderpark en Zuidrand”, Wijkprofiel Rotterdam 2016, geraadpleegd 17 juni 2018, <https://wijkprofiel.rotterdam.nl/nl/2016/rotterdam/charlois/zuiderpark-en-zuidrand>.

¹⁴⁴ “Drentse arbeiders vinden werk”, *Nieuwsblad van het Noorden*, 15 oktober 1952.

¹⁴⁵ “Arbeiders in plattelandachtige omgeving”, *Leeuwarder Courant*, 3 januari 1953.

boegbeeld van een nieuwe beweging binnen de partij, Nieuw Links.¹⁴⁶ In deze nieuwe tijd was er eindelijk ruimte om na te denken over Rotterdam-Zuid. Nu was het gemeentebestuur, dat bestond uit PvdA'ers, door de jarenlange verwaarlozing ook genoodzaakt om zich over de problemen te buigen. De stads- en sociale vernieuwing werden tijdens deze ambtsperiode in gang gezet.¹⁴⁷ De achterstand was groot; de vooroorlogse huizen verkeerden in slechte staat en de behoefte aan grotere woningen nam toe. Halverwege jaren zeventig-begin, jaren tachtig werd begonnen met aanpassingen die snel resultaat opleverden, zoals gebreken repareren en het plaatsen van een extra verdieping of kamer. Aan het eind van deze periode werd in de Afrikaanderwijk op kleine schaal gesloopt. Journalist Herman Moscoviter stelde zich in 1991 de vraag waarom er werd gesloopt of vernieuwd, zonder rekening te houden met het vertrouwde straatbeeld met haar cultuurhistorische waarde, vormkwaliteit en belevingswaarde. Dit alles legde het af tegen de drang tot de vernieuwing en de aanpassing.¹⁴⁸

Van der Louw werd in 1982 opgevolgd door de PvdA'er Bram Peper, volgens journalist Han Horsten een 'halve VVD'er'.¹⁴⁹ Na de periode van Van der Louw kwam het liberale karakter weer terug in de stad. Dit had deels te maken met het karakter van Bram Peper maar anderzijds ook door de opmars van het populisme. In 1982 organiseerden een kunststichting en de Dienst Stadsontwikkeling de Manifestatie Architecture International Rotterdam, met als thema 'De Kop van Zuid'.¹⁵⁰ Peper vroeg in 1986 stedenbouwkundige Riek Bakker om voor dit gebied een nieuwe stedenbouwkundig plan te maken. Het betrof het gebied rond de oude havens van Feijenoord en de Wilhelminapier.¹⁵¹ Dat plan maakte zij samen met een niet-Rotterdams architectenbureau. Vanaf 1991 volgde de uitvoering.¹⁵² Het Manhattan aan de Maas, zoals Bakker en Peper het noemden, kon gerealiseerd worden doordat de steeds grootschaligere havenactiviteiten verder westwaarts trokken.

Verschuillende adviesbureaus adviseerden de gemeente in de loop der jaren over de oude wijken. Zij schreven bijvoorbeeld cultuur- en architectuurhistorische rapporten en gaven

¹⁴⁶ C.H. Hietland, "Biografie André van der Louw", Biografie Instituut - Rijks Universiteit Groningen, 11 april 2017, <https://www.rug.nl/research/biografie-instituut/medewerkers/vanderlouw>.

¹⁴⁷ Jacques Börger en Anne Jongstra, "De aanraakbare burgemeester", Vers Beton, 18 november 2015, <https://versbeton.nl/2015/11/de-aanraakbare-burgemeester/>.

¹⁴⁸ Herman Moscoviter, "De stadsvernieuwing is dringend aan een nieuwe aanpak toe; Hou de projectontwikkelaar uit de wijk", *NRC Handelsblad*, 17 juni 1991, <https://www.nrc.nl/nieuws/1991/06/17/de-stadsvernieuwing-is-dringend-aan-een-nieuwe-aanpak-6970834-a281727>.

¹⁴⁹ Han Horsten, "Rotterdam ligt niet wakker van benoeming liberaal Opstelten tot burgemeester 'Peper was ook een halve VVD'er'", *De Volkskrant*, 22 januari 1999, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/rotterdam-ligt-niet-wakker-van-benoeming-liberaal-opstelten-tot-burgemeester-peper-was-ook-een-halve-vvd-er-~bc3457c1/>.

¹⁵⁰ Maarten Kloos, "Mistig begin architectuurfestival", *De Volkskrant*, 29 januari 1982.

¹⁵¹ Wim Jong, de, "Van Zuid naar Fruit", *NRC Handelsblad*, 20 november 2015.

¹⁵² Marije Vlaskamp, "Zuid is niet meer voor Boeren", *Het Parool*, 23 november 1995.

advies over de waarde van deze wijken.¹⁵³ Daarin zit een onverholven en vaste overtuiging over wat mooie architectuur is verscholen. Bijvoorbeeld architectuur van bekende of veelbelovende architecten. Wat de moeite van het bewaren waard is, zolang als het past binnen de vastgestelde kaders, en wat niet.¹⁵⁴ De gemeente Rotterdam en haar bureau voor toerisme afficheerden en promootten de Wilhelminapier als een wonder der moderne architectuur. ‘De beroemdste ‘starchitects’ ter wereld zetten hier gebouwen neer met stoere scheepselementen’.¹⁵⁵ Een herinnering of terugblik aan de arbeiders die hier hebben gewerkt ontbreekt.

Een andere interessante wijk is het schiereiland Katendrecht, inmiddels omgetoverd tot een hippe buurt. Vroeger was het voornamelijk een wijk van havenarbeiders, zeemannen en hoeren, tegenwoordig is het ‘home of the hip’.¹⁵⁶ Bij de ontwikkeling van de randen van Katendrecht werd voor het eerst de eis losgelaten om alleen sociale huurwoningen te bouwen. Vanaf het begin van de jaren negentig richtte de gemeente Rotterdam zich steeds meer op het aantrekken van kapitaalkrachtige huishoudens en het realiseren van koopwoningen.¹⁵⁷ Daarbij kon gestart worden met de bouw van koopwoningen aan het water, op de plek van gesloopte havengebouwen. De oude woningen in het midden, met hun arme bewoners, bleven bestaan, totdat daar ook werd ingegrepen. Voor Katendrecht nam de gemeente een projectontwikkelaar in de arm om een plan te maken om het gebied verder te ontwikkelen.¹⁵⁸ Door de groeiende politieke invloed van Leefbaar Rotterdam werd de criminaliteit op Katendrecht voortvarend tegengegaan. De politiek heeft lange tijd niet genoeg omgekeken naar de problemen in sommige delen van de stad, waaronder de wijk Katendrecht.

Voormalige wethouder namens Leefbaar Rotterdam, Marco Pastors, nu programmadirecteur van NPRZ en tevens de bedenker van de Rotterdamwet, vindt de ingrepen die in het kader van deze wet werden uitgevoerd geslaagd. ‘Het ziet er gewoon netter uit.’¹⁵⁹ Leefbaar Rotterdam zat tot de laatste gemeenteraadsverkiezingen met 14 zetels (van 45) in de gemeenteraad.

---

¹⁵³ *Rotterdam-Zuid: Van Boerenzij tot Smeltkroes: 14:26* (Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2017), <https://www.youtube.com/watch?v=kOF652ckGlw&t=1069s>.

¹⁵⁴ Leon Meijel, van, Heide Hinterthür, en Els Bet, “Rotterdam - Zuid, cultuurhistorische verkenning vooroorlogse wijken” (Gemeente Rotterdam, februari 2008).

¹⁵⁵ “Kop van Zuid - Spectaculaire hoogbouw naast historische pakhuizen”, Rotterdam Tourist Information, geraadpleegd 19 juni 2018, <https://rotterdam.info/gebieden/kop-van-zuid/>.

¹⁵⁶ “Kop van Zuid - Spectaculaire hoogbouw naast historische pakhuizen”.

¹⁵⁷ Nathan Ent, van der, “Wij hadden een lange adem - Een onderzoek naar de revitalisering van de Rotterdamse wijk Katendrecht, 1968-2015” (Universiteit Leiden, december 2015) 60.

¹⁵⁸ Ent, van der 63.

¹⁵⁹ Sheila Sitalsing, “De Rotterdamwet is op het randje van het aanvaardbare”, *De Volkskrant*, 2 september 2016, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/de-rotterdamwet-is-op-het-randje-van-het-aanvaardbare-~b37cb520/>.

Leefbaar Rotterdam is onder de liberale Burgemeester Ivo Opstelen (1998 – 2008) groot geworden. De mantra van Leefbaar Rotterdam is sinds haar oprichting: veiligheid. Met behulp van de door hen bedacht Veiligheidsindex worden buurten gewaardeerd op diefstal, geweld, inbraak, vandalisme, en overlast.¹⁶⁰ De cijfers worden gepubliceerd en wijken die te laag scoren worden aangepakt.¹⁶¹

Afbeelding 2. Focuswijken volgens NPRZ.¹⁶²

4.2.4 De visie van het NPRZ

Het doel van het Nationaal Programma is dat iedereen op Zuid zorgt voor een zinvolle

¹⁶⁰ “Veiligheidsindex Rotterdam”, z.d., <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/veiligheidsindex/>.

¹⁶¹ Guido Guido, van, “Hoe Leefbaar Rotterdam van outsider tot plucheplakker werd ‘De feiten zijn rechts’”, *De Groene Amsterdammer*, 22 november 2017, <https://www.groene.nl/artikel/de-feiten-zijn-rechts>.

¹⁶² “Over Zuid”, Expertisecentrum Maatschappelijke Innovatie Rotterdam Zuid, geraadpleegd 14 mei 2018, <http://www.emiopzuid.nl/info-696/over-zuid>.

dagbesteding: kinderen gaan naar school, volwassenen zijn aan het werk of dragen op een andere wijze bij aan de zorg voor gezin, buurt en samenleving.¹⁶³ Onder invloed van Leefbaar Rotterdam werd erg ingezet op thema's als veiligheid, werk en inkomen. Deze elementen komen ook terug in de programma's van het NPRZ. In de voortgangsrapportage komt veiligheid regelmatig aan bod.¹⁶⁴ De gemeente Rotterdam laat voor de focuswijken van Rotterdam-Zuid door externe bureaus cultuurhistorische verkenningen opstellen. Zo schrijft de gemeente dat op basis van deze verkenningen bij de transformatie van wijken keuzes gemaakt kunnen worden. Het "werkapparaat" van het programma bestaat uit alle medewerkers van de partners die op Zuid actief zijn: leraren, agenten, medewerkers wijkteams, zorginstellingen, corporaties, gemeenten en rijk.¹⁶⁵

Eind april 2018 sprak ik twee mensen die mij informeerden over het Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ). Een van hen werkt, en de ander werkte, voor een project van de gemeente en het NPRZ. Mij ging het er in dit interview vooral om een beeld te krijgen van de kijk van de gemeente en het NPRZ op de inwoners van Rotterdam-Zuid.

Het NPRZ vindt werkgelegenheid, onderwijs en gezondheid belangrijk en ontvangt geld van de Europese Unie en de Nederlandse overheid. De respondenten geven aan dat het NPRZ de mensen graag wil helpen en hen vooral vaardigheden wil aanreiken om zichzelf te kunnen helpen. De praktijk blijkt echter weerbarstig. Zelfs een wijk als tuinstad Vreewijk, die voor een buitenstaander een goede naam heeft, blijkt volgens de respondenten met armoedeproblematiek te maken te hebben. Over Zuid in het algemeen zeggen de respondenten dat de ene problematiek de andere kan veroorzaken. Als voorbeeld wordt genoemd het lage opleidingsniveau van de inwoners. Tachtig procent van de inwoners krijgt het etiket licht verstandelijke beperking (LVB). Maar liefst 95 % zou met een schuldenproblematiek te maken hebben. Deze cijfers heb ik niet gecontroleerd; dat is voor dit onderzoek niet nodig. Het gaat immers om de blootlegging van de vooroordelen van de gemeente ten opzichte van de inwoners.

Uit het onderzoek in 2012 uitgevoerd door Laila Fkiri leid ik af dat er weinig echt met de bewoners wordt gesproken, slechts met enkele vertegenwoordiger van Rotterdam-Zuid. In dit onderzoek las ik dat er een bewonersadviesraad met hierin 15 inwoners. Het NPRZ zit bij voorkeur met haar partners uit bijvoorbeeld het onderwijs en van de woningcorporaties aan

---

¹⁶³ Guido Guido, van, "Hoe Leefbaar Rotterdam van outsider tot plucheplakker werd 'De feiten zijn rechts'", *De Groene Amsterdammer*, 22 november 2017, <https://www.groene.nl/artikel/de-feiten-zijn-rechts>.

¹⁶⁴ "DEEL I en II VOORTGANGSRAPPORTAGE NPRZ 2017" (Nationaal Programma Rotterdam Zuid, mei 2018) 7.

¹⁶⁵ "DEEL I en II VOORTGANGSRAPPORTAGE NPRZ 2017" 5.

tafel, en zij vertegenwoordigen op hun beurt hun klanten.¹⁶⁶

Het NPRZ-programma geeft, ten opzichte van haar voorloper Pact op Zuid, meer richting en is bestendiger. Dat zou komen door de lange levensduur van het programma van dertig jaar. Ook heeft het meer ‘focus’, omdat kleine en eenmalige projecten, bijvoorbeeld projecten van en door bewoners, niet meer worden ondersteund. Alleen grote, langlopende projecten worden gefinancierd, hoewel de uitkomsten van deze projecten vaak onduidelijk is.

Het NPRZ is druk met de vele particuliere eigenaren die huizen bezitten in Rotterdam-Zuid. Zo’n tachtig procent van de woningen is in particulier bezit en vele verhuurders worden bestempeld als ‘huisjesmelkers’. De gemeente wil graag, zo wordt benadrukt, zogenaamde ‘high potentials’ de mogelijkheid bieden zich in de eigen wijk te vestigen. Daarom wordt in de wijken gesloopt en wordt nieuwbouw neergezet. De inwoners van de gesloopte woningen kunnen dan te maken krijgen met de Rotterdamwet. Een bijeffect van dit gentrificatieproces is verdringing: mensen worden gedwongen te vertrekken en anderen nemen hun plek in. De respondenten geven aan dat dit niet de wens van de gemeente is, maar dit effect van de Rotterdamwet is niet tegen te houden. Officieel wil men het woord gentrificatie niet gebruiken, maar dit proces is zeker aan de gang. Dit leverde uiteindelijk in Katendrecht een succesverhaal op, maar in de Afrikaanderwijk is een scheiding tussen arm en rijk ontstaan. Uiteindelijk moeten de inwoners zelf een woning zoeken in andere wijken binnen of buiten de stad.

4.3 Conclusie van de discoursanalyse

Het is erg jammer dat de gemeente en het NPRZ zo weinig echt praat met de bewoners van Rotterdam-Zuid.

Het ‘gemeenschappelijke erfgoedverhaal’ – de moderne architectuur - van Rotterdam en van haar identiteit zou uitgedaagd kunnen, of moeten, worden door de diversiteit van de Rotterdamse gemeenschappen, als deze gemeenschappen weten welke taal ze moeten spreken. Alleen op deze wijze kan er pas echt sprake zijn van de vorming van een gemeenschappelijk erfgoedverhaal. Wat belangrijk is als cultureel erfgoed en identiteit van Rotterdam, wordt nu door een beperkte groep mensen en instanties voorgeschreven. Een debat over erfgoed en identiteit is nooit gevoerd. Kritische reflectie over de omgang met de culturele verschillen en de dissonantie die zo ontstaat krijgt geen kans. Dit zou juist een

---

¹⁶⁶ Laila Fkiri, “Nationaal Programma Rotterdam Zuid Sturing en Samenwerking” (Erasmus Universiteit Rotterdam, 2012).

onderdeel kunnen uitmaken van de uiteindelijke vorming van een nieuw erfgoed en de identiteit. De mantra van het programmabureau van het NPRZ klinkt monotoon, dwingend en dystopisch. Een andere indruk die ik kreeg is dat er veel over en veel minder met de mensen in Zuid gesproken wordt. Wat mensen zelf vinden van de ingrepen in hun woonwijken heb ik, in de documenten van de gemeente of het NPRZ niet terug kunnen vinden. In het volgende hoofdstuk komen daarom de bewoners zelf aan het woord.

Hoofdstuk 5 Empirische analyse

5.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken werd beschreven hoe de dominante cultuur van de architectuur en de nieuwbouw het ‘Authorised Heritage Discourse’, het AHD in Rotterdam in de loop der jaren is ontstaan en zich heeft kunnen ontwikkelen. De discrepantie van het officiële verhaal van de gemeente en het beeld dat de media naar buiten bracht werd ook beschreven. Dit leverde het beeld dat de gemeente heeft ten aanzien van haar burgers en hoe de woonomgeving van de oude wijken van Rotterdam-Zuid wordt beschouwd. Dit hoofdstuk zal gaan over de inwoners van Rotterdam-Zuid en hun beleving van de woonomgeving.

5.2 De geïsoleerde inwoners van Rotterdam-Zuid

In de vorige hoofdstukken is al meer geschreven over de inwoners van Zuid. Door de decennialange geïsoleerde ligging van Rotterdam-Zuid en een overheid die het lot van de arbeiders niet aantrok waren de inwoners op zichzelf aangewezen. In de loop van de tijd sprongen verschillende organisaties in het gat dat de overheid liet liggen. In de beginperiode had de Kerk veel invloed en met haar verschillende kerkelijke organisaties die vaak veel aan liefdadigheidswerk deden en voor verenigingsleven zorgden.¹⁶⁷ De achterstelling maakte ook dat het socialisme en, na de oorlog het communisme voet aan de grond kreeg. Met bijvoorbeeld 1-mei-demonstraties op het Afrikaanderplein.¹⁶⁸ Communisten en socialisten streden ‘schouder aan schouder’ voor een hartverwarmende loonstrijd schreef in 1960 het communistische dagblad *De Waarheid*.¹⁶⁹ In 1967 klagen inwoners van Rotterdam-Zuid tijdens een teach-in, dat het nog steeds ontbreekt aan voorzieningen.¹⁷⁰

5.3 De inwoners van Rotterdam-Zuid

De vierde deelvraag behandelt een onderdeel van de huidige identiteit van de bewoners van Rotterdam-Zuid: namelijk de manier waarop de inwoners hun eigen wijk en Rotterdam-Zuid waarderen. Wat vindt de Rotterdammer die op de Linker-Maasoever woont van zijn/haar eigen woonomgeving? Hierbij wordt gesproken over de identiteit en de waarde van de wijk en

---

¹⁶⁷ H. van Hoek, “Feijenoord in de jaren twintig en dertig van deze eeuw”, in *Rotterdams Jaarboekje* (Rotterdam: Roterodamum, 1981), 219–42, 225.

¹⁶⁸ H.C. Hazewinkel, “Dagelijkse kroniek 1949”, in *Rotterdams Jaarboekje 1950*, *Rotterdams Jaarboekje* (Roterodamum, 1950), 21–91, 42.

¹⁶⁹ “Schouder aan Schouder”, *De Waarheid*, 12 mei 1950.

¹⁷⁰ “Op Rotterdam-Zuid: Teach-in”, *Het vrije volk*, 8 juli 1967.

Rotterdam-Zuid, wat vinden de inwoners waardevol.

Het beeld dat de bewoners bij mij achterlieten past bij het idee dat ik had. Namelijk dat de inwoners tevreden zijn met hun omgeving en de buurt waarin ze wonen, en dat werd bevestigd tijdens het onderzoek in de archiefstukken en de krantenartikelen. Ja, ik hoorde verhalen over criminaliteit, wapenbezit en armoede. Naïef zijn de inwoners van Rotterdam-Zuid niet. Vaker ging het in de gesprekken over de leuke en fijne aspecten van de woonomgeving. Die worden meestal dichtbij huis gevonden en het zijn, ogenschijnlijk, kleine dingen die belangrijk gevonden worden.

De respondenten heb ik soms zelf rechtstreeks benaderd, maar bij de meeste mensen kwam ik terecht via een tussenpersoon die mij bij hen introduceerde. Daarbij heb ik zo goed mogelijk gelet op de achtergrond van de respondenten, maar een volledige afspiegeling van Rotterdam-Zuid. Vanwege de aantallen en de verscheidenheid van de inwoners is een precieze afspiegeling ook niet mogelijk. In de Tabel demografie is te zien hoe dit gedeelte van de stad is opgebouwd. In de tabel met de resultaten is af te lezen hoeveel mensen waar vandaan ik heb gesproken. Gemiddeld duurde een gesprek een uur en de meeste gesprekken vonden plaats in de wijk waarin de respondenten woonden. Ik nam steeds de kaart van Rotterdam mee zodat iedereen belangrijke punten op de kaart kon aanwijzen. Om mensen het gevoel te geven vrijuit te spreken heb ik iedereen beloofd om de gegevens anoniem te noteren en te verwerken. Een enkele keer werd daar ook nadrukkelijk om gevraagd. De vraagstelling heb ik eenvoudig gelaten namelijk: waarom woont u op deze plek in Rotterdam-Zuid? Wat maakt deze plek voor u bijzonder?

NPRZ:		Bevolking per 1 januari 2018										
	Stadsdeel	Wijk	Autochtoon	Surinamers	Antillianen	Turken	Marokkanen	Kaapverdia	Ov_EU	Overig_westers	Ov_niet-westers	
Focuswijk	Oud-Zuid	Feijenoord	Afrikaanderwijk	1.264	1.074	434	2.532	1.373	216	344	261	1.212
Focuswijk	Oud-Zuid	Feijenoord	Bloemhof	3.239	1.424	803	3.389	1.583	279	1.352	390	1.553
Focuswijk	Oud-Zuid	Feijenoord	Feijenoord	1.255	856	429	1.856	1.330	306	294	241	922
Focuswijk	Oud-Zuid	Feijenoord	Hillesluis	1.978	1.280	591	3.364	1.747	303	1.000	287	1.350
Focuswijk	Oud-Zuid	Charlois	Carnisse	3.833	1.061	675	708	533	246	2.590	451	1.257
Focuswijk	Oud-Zuid	Charlois	Charlois	5.524	1.320	771	1.321	950	375	1.943	535	1.393
Focuswijk	Oud-Zuid	Charlois	Tarwewijk	2.627	1.541	1.040	1.475	1.044	382	2.214	364	1.614
	Oud-Zuid	Feijenoord	Vreewijk	7.727	1.165	726	773	860	142	928	502	1.224
	Niet meer	Feijenoord	Kop van Zuid	3.981	891	480	975	1.089	241	809	742	1.451
	Niet meer	Feijenoord	Katendrecht	2.184	442	270	176	384	90	269	191	789
	Oud-Zuid	Feijenoord	Noordereiland	1.900	188	63	210	159	64	308	178	288

Afbeelding 3. Demografische gegevens Rotterdam-(oud)Zuid.¹⁷¹

5.3.1 De interviews

Ik heb 33 inwoners van Rotterdam-Zuid gesproken. Gestart werd met de zogenaamde

¹⁷¹ “Welkom bij de databank Rotterdam in Cijfers”, Onderzoek 010, geraadpleegd 19 februari 2018, https://rotterdam.buurtmonitor.nl/jive?cat_open=Beleidsthema%27s/Demografie.

sneewbalmethode: via een eigen connectie lukte het uitgenodigd te worden in de ‘probleemwijk’ Hillesluis. Vandaaruit heb ik meer mensen uit die wijk kunnen benaderen. Daarnaast is het mij gelukt om mij door mensen uit mijn eigen netwerk te laten introduceren bij inwoners van Rotterdam-Zuid. Voor het onderzoek heb ik mij geconcentreerd op de oude wijken van Zuid een enkele respondent woont in Zuidwijk en IJsselmonde. In het vorige hoofdstuk is een kaartje van Rotterdam-Zuid te vinden. Alle gesprekken zijn uitgeschreven en daarna gecodeerd. Woorden die vaak naar voren kwamen werden geturfd en daarna gegroepeerd. Uiteindelijk kwam ik uit op vier categorieën met termen die een bepaalde gemeenschappelijkheid met zich meedragen. Een dergelijk gemeenschappelijk thema in de context van dit onderzoek noemt de antropoloog James Scott ‘metis’. Een begrip dat staat voor lokale kennis, gewoonten en gebruiken. Deze lokale kennis is duidelijk voor inwoners, en er gedachteloos mee bezig zijn. Deze lokale kennis of dit systeem van kennis is onbekend, een doolhof voor anderen - de overheid - die er niet mee werkt.¹⁷²

Hierna volgt, gegroepeerd, de woorden die de respondenten gebruikten tijdens de interviews bij de beschrijving van hun omgeving. De groepen heb ik in willekeurige volgorde achter elkaar gezet. De genoemde kleuren komen overeen met de tabel (zie tabel). In de tabel heb ik het aantal keer dat een coderingswoord werd genoemd zichtbaar gemaakt.

Coderingswoorden gegroepeerd:

I Placemaking - Plaatsidentiteit (rood in de tabel):

wil er zeker niet weg / beslist niet uit weg wil / grote verbondenheid met de wijk / vele generaties zijn er die blijven / leuke burens / wil er niet meer weg / iedereen alles van elkaar weet / thuiskomen / veel gepraat wordt over elkaar / stratenpatroon zit in het hoofd / familie / Ik heb iets met Zuid / burens samenwonen / netwerk / erg naar de zin / bevalt goed / dat zijn redenen om te blijven / thuis / blijft verder veel in de buurt / veel mensen kent en herkent / mensen maken makkelijk een praatje / goed contact met de burens / je voelt je thuis / thuiskomen / voelen zich echt van Rotterdam-Zuid / nooit wegwillen / fijne wijk / trots op Zuid / familie / tweede huidje / familie / makkelijk omgaan met anderen / chillen met vrienden in de buurt / Moskee organiseert feesten e.d. voor iedereen in de wijk / familie

¹⁷² James Scott, *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven, London, 1998) 311-313.

op Zuid/ Gezelligheid / best wonen op Zuid / op Zuid geboren, ermee verbonden zijn /
Man van Zuid

II Dorp, mogelijke kenmerken van een dorp (grijs in de tabel):

rustige en gezellig / rustige buurt / waterkant / rustig / weidse / dorpje / sociale / controle /
het rustig, haast een dorp / Beverwaard is een dorpje / wordt op elkaar gelet / de
gezelligheid en de laagdrempeligheid / iedereen schuift makkelijk bij elkaar binnen /
laagdrempelig / makkelijk bij elkaar binnen / dorpse karakter / dorpje / dorps en een beetje
knus en kneuterig / rust plekjes in Slinge en Lombardijen / dorp, is altijd een mooie wijk /
ruimte / op zoek naar mogelijkheid van een tuin / mijn tuin

III Groen en parken (groen in de tabel):

groen / Zuiderpark / volkstuintencomplex / water groen / volkstuinten / andere parken /
volkstuinten / Rosepark / Witteveenpark / parkje op het Noordereiland / Zuiderpark /
Muntuin / Zuiderpark / Park Varkenoord / park / Theetuin / Kruidentuin /

IV Diversiteit van de wijk of Rotterdam-Zuid (geel in de tabel):

nationaliteiten / verschillende samenstelling / divers / multiculturele / diversiteit / multi-
culturaliteit / veel andere culturen / Melting Pot / diversiteit / diversiteit / gemengde wijk /
leuke mix van mensen / gemengde wijk / veel nationaliteiten / multiculti

Niet opgenomen in de tabel, minder vaak genoemd:

Afrikaandermarkt (6 maal genoemd) / Hotel New York (6 maal genoemd) / Fenix Food
Factory op Katendrecht (7 maal genoemd) / wandelen (4 maal), / hardlopen (2 maal) / 1 maal
fietsen.

De Afrikaandermarkt dat is een multiculturele markt op het Afrikaanderplein, Hotel New
York is een gebouw uit 1901, een rijksmonument dat in 1993 werd geopend als hotel en lange
tijd een van de weinige gebouwen dat niet gesloopt was op wat nu de Kop van Zuid heet.
Fenix Food Factory is een overdekte voedselmarkt, gevestigd in de oude havenloods: de
'Fenixloods'.

5.3.2 Data – I Placemaking

De tweede categorie aan woorden, of metis, heeft betrekking op ‘placemaking’, dat wil zeggen plaatsidentiteit. Marina Meeuwissen meent dat dit ook wel vergelijkbaar is met de sociale identiteit van een persoon, waarbij socialisatie vanuit de fysieke wereld is beschreven. Dit wordt ontwikkeld vanaf een vroege leeftijd, in en om het huis en de buurt waarin we spelen, maken we kennis met de sociale relaties en vaardigheden.¹⁷³ De plaatsidentiteit verteld dus veel over de wijze waarop mensen betekenis geven aan een plek.

Er kan gezegd worden dat de respondenten zich in de verschillende wijken waarin ze wonen zich prettig en op hun gemak voelen. De mensen zijn bewust van de problematiek maar vinden de stigmatisering kwetsend en lang niet altijd terecht en daarbij wordt opgemerkt dat de stigmatisering wordt opgelegd door mensen die er niet wonen. Het slechtspreken, is het idee, wordt gedaan aan de andere kant van de rivier. De meeste respondenten zijn trots op hun buurt of wijk, en op Rotterdam-Zuid. Dit is ook terug te vinden in de woorden en frasen die de mensen gekozen hebben om zich uit te drukken. Mooie voorbeelden zijn uitdrukkingen als: ‘Ik voel mij echt van Zuid.’, ‘Ik wil hier niet meer weg.’, ‘Het voelt als een tweede huidje.’, Een ander voorbeeld is: ‘Als ik de wijk inkom, weet ik alles te vinden, het stratenpatroon zit helemaal in het hoofd.’

De respondenten zijn haast allemaal blij en tevreden met de eigen directe omgeving, daarna voelen ze een band met Rotterdam-Zuid en op de derde plaats staat trots zijn op Rotterdam.

5.3.3 Data – II Dorps versus Stads

Veel respondenten waarderen het rustige en dorpse karakter van dit deel van Rotterdam. Ze weten zich omringd door familie en vrienden waarbij men makkelijk binnenloopt. Het is gezellig, overzichtelijk en winkels vindt men om de hoek. Sommige respondenten benadrukken dat ze op straat altijd bekenden tegenkomen, waar ze dan een praatje mee (moeten) maken. Soms wordt dit ons-kent-ons-gevoel ervaren als sociale controle. Een enkeling gaf aan daarom soms expres een andere route te lopen om maar niet steeds te worden aangesproken door bekenden. Twee jonge vrouwelijke respondenten met turkse ‘roots’ gaven aan soms liever met vrienden in het centrum af te spreken, dat ervaart

---

¹⁷³ Marina Meeuwisse, *Psychologie van de stad* (Antwerpen-Apeldoorn, 2015) 84.

men als anoniem, de mensen uit hun directe omgeving komen ze daar niet tegen. Maar meestal vinden de respondenten deze laagdrempeligheid prettig.

Ondanks dit rustige karakter maakt het deel uit van de tweede stad van Nederland en wordt door sommigen het Manhattan aan de Maas genoemd. Slechts een enkeling noemt de architectuur van Rotterdam of van Rotterdam-Zuid, dat zijn de gebouwen op de Kop van Zuid en aan de Willeminakade. Dat vond ik opvallend. Wel bezoekt ongeveer een derde van de respondenten weleens een van deze gebieden. Bij Hotel New York op de Wilhelminakade als bij de Fenix Food Factory op Katendrecht heeft men de mogelijkheid om binnen of buiten aan het water te zitten. Een deel van deze laatste groep respondenten vindt het leuk om de ervaring van deze plekken met anderen te delen.

5.3.4 Data – III Groen

Tijdens de gesprekken komt naar voren dat de respondenten Zuid heel compleet vinden. Met name de jongeren gaan voor het onderhouden van sommige contacten ook naar het centrum van de stad omdat daar de cafés zijn en de nieuwste winkels. De ouderen komen minder hun wijk uit.

Wat in de groene categorie opvalt is hoe vaak het woord (Zuider)park wordt gebruikt. Dit grote stadspark blijkt een belangrijke rol te spelen in het sociale leven van de bewoners. Niet iedereen heeft een tuin, en gaat op warmere dagen meestal naar het Zuiderpark. Hier gaat men picknicken of BBQ-en. Anderen gaan ernaartoe om te fietsen, te hardlopen of te wandelen. Ook andere kleine parken worden bezocht en een enkeling zit aan de Maaskade.

5.3.5 Data – IV Diversiteit

De meeste respondenten benoemen op de een of andere manier de diversiteit van hun buurt of van Rotterdam-Zuid. Daar worden verschillende woorden voor gebruikt die allemaal een eigenschap benoemen van iets wat in hun wijk aanwezig is. Mijn indruk is dat hier een positieve of anders een neutrale connotatie bij hoort. Dat leid ik af uit de sfeer tijdens het interview en door gebruikte frasen als: leuke mix van mensen, ‘melting pot’ en veel andere culturen. Echter wat ook werd gezegd dat de groepen weinig met elkaar mengen. Overigens is er geen sprake van animositeit. Soms leeft men langs elkaar, op andere plekken is er meer menging. Ik heb specifiek gevraagd naar de (directe) buren en daar heeft men vaak een goed contact mee. Verder zei men bijvoorbeeld: ‘Naast ons wonen aan de ene kant Nederlanders, aan de andere kant Surinamers en verderop in de straat Turken’.

Waarom ik hierop in ga is omdat Leefbaar Rotterdam die diversiteit niet positief beschouwt en waar mogelijk willen ingrijpen. Het lijkt erop dat zij in diversiteit juist een gevaar zien. Een voorbeeld is hun wens om het winkelaanbod in diverse wijken te veranderen en ze stelden in maart 2018 een Vestigingswet voor. Deze wet zou als doel hebben ‘balans creëren in on-Nederlands ogende winkelstraten van Rotterdam’.¹⁷⁴ Dit zegt veel over een oud idee over wat wel en niet acceptabel is en wie dat dat mag bepalen. Dit is een voorbeeld van het AHD in de praktijk.

5.4 Interpretatie

Ik heb vier categorieën beschreven maar deze zijn fluïde, de ene keer lopen deze in elkaar over de andere keer liggen ze in elkaar verlengde. Ik zou ook kunnen zeggen dat er een hoofdcategorie is, namelijk de categorie Placemaking, met alle andere categorieën daaronder vallend maar dat doe ik voor de duidelijkheid niet.

Rust, en ruimte, familie en bekenden om je heen hebben, jezelf bevinden in een vertrouwde omgeving, waar je je thuis voelt. Ook wordt genoemd dat het geruststellend is de mensen te kennen en altijd ergens terecht te kunnen.

Naast het verblijven in de bekende omgeving kunnen de bewoners makkelijk de drukte opzoeken. De centrale ligging ten opzichte van het buitengebied en de aanwezigheid van goed openbaar vervoer maakt dat de respondenten de indruk wekken niet het gevoel te hebben in een isolement te verkeren. Iets wat in vroeger tijden misschien wel werd gevoeld. Maar ik heb de respondenten daar ook niet specifiek gevraagd of ze bijvoorbeeld voorzieningen missen.

Terug naar waar de interviews wel over gingen. Het ging niet direct maar wel indirect over sociale structuren en vormen van immaterieel erfgoed. Dit is gebeurd zonder dat respondenten of interviewer er zich op dat moment van bewust waren. Daarnaast is ook de stenen omgeving van belang, dit hoort namelijk bij de structuren en de netwerken in de wijk. Of deze vooroorlogse woningen in een stadsvernieuwingsproject zijn aangetast of aangepast waarmee de zogenaamde architectonische of historische waarde laag is, doet niet ter zake. Mensen kunnen nog steeds veel waarde hechten aan hun buurt.

---

¹⁷⁴ “Overgrote meerderheid Rotterdam vóór invoering Vestigingswet”, 14 maart 2018, http://www.leefbaarrotterdam.nl/index.php/lr/comments/overgrote_meerderheid_rotterdam_voor_invoering_vestigingswet.

5.4 Conclusie

Laurajane Smith zegt dat al het erfgoed immaterieel is. Het is levend en vitaal, het beweegt en het verandert. Het immateriële erfgoed van deze oude wijken wordt actief beleefd door de bewoners die gebruik maken van de woningen, de straten en de buurt alleen maar zeker ook met anderen. Het is een cultureel proces waarin de plek een belangrijke betekenis krijgt. Het huis, de stenen, maakt onderdeel uit van dit proces.¹⁷⁵

Meebewegend op de golven van de maatschappelijke, sociale en economische veranderingen heeft de kentering die in de jaren zeventig ontstond van de bewoners van een geïsoleerd deel van Rotterdam veranderd in wijken en bewoners waar buitengewoon veel aandacht voor is. Aandacht van bovenaf in de vorm van controle, verbeter- en aanpassingstrajecten waarbij woonomgeving en de sociale structuur kan worden aangetast. Het AHD bepaalt en sluit uit. Het bepaalt welke huizen mogen blijven en wat en wie ervoor in de plaats komt. Het architectuurdiscours in Rotterdam zorgt voor een strakke regie in de stedelijke planning, en met de economische wind in de rug lijkt dat ook heel makkelijk te gaan. Het verzet of een kritisch geluid is minimaal.

---

¹⁷⁵ Smith, Laurajane, "All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums" (Amsterdam, 2011), 1–48, All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums 23.

Hoofdstuk 6 Eindconclusie

In het afgelopen half jaar waarin ik bezig ben geweest met het van dichtbij bekijken en bestuderen van Rotterdam-Zuid vond ik dit gedeelte van de stad steeds interessanter worden en de mensen die ik sprak waren steeds erg hartelijk en behulpzaam. De gevoerde gesprekken gaven mij veel inzicht in de woonsituaties in de verschillende wijken van Zuid, informatie die ik nergens anders had kunnen krijgen. De interviews waren een welkome, en noodzakelijke, aanvulling op de gevonden informatie over het beleid van de gemeente Rotterdam. Van de gemeente wilde ik de verborgen agenda's blootleggen en ontmaskeren. Om te laten zien hoe sturing van bovenaf werkt en welke krachtenvelden hierin een rol spelen. Een van die krachtenvelden die duidelijk een grote rol spelen is dat van de moderne architectuur.

Het voordeel dat een dominante discourse, in dit onderzoek de architectuurdiscourse, naast dat ze invloedrijk is, is ze ook goed gedocumenteerd. De dominante cultuur is voorbestemd voor een selecte groep architectuurliefhebbers. De massa, het volk of de grootste deel van de bevolking wordt erbuiten gehouden. Dit zou een weerspiegeling kunnen zijn van het westers denken over doelgroepen of bevolkingsgroepen. Misschien niet bewust, misschien denkt de gemeente of haar partners dat architectuur iedereen aanspreekt maar dat hoeft niet zo zijn. Dit past prima in wat E.P. Thompson zei: Ben kritisch ten aanzien van diegenen die de mensen van de arbeidersklasse veranderde in een gezichtsloze groep.¹⁷⁶ De gemeente en met haar het NPRZ, spreken maar weinig echt zelf met de bewoners van Rotterdam-Zuid. Nadat ik met de respondenten had gesproken viel mij op dat dat er eigen niet gesproken wordt over de architectuur van de stad. De mensen vinden andere zaken belangrijk in hun woonomgeving belangrijk. Dat architectuur in het DNA zit van Rotterdam en van de Rotterdammers is klopt maar gedeeltelijk.

Sinds de het begin van de vorige eeuw wil de stad Rotterdam, de politiek en het bedrijfsleven, in de vaart der volken meedoen met de moderniteit, en laten zien hoe modern de stad was. Dat gevoel lijkt stevig de gemeente en architectuurpartners te hebben postgevat. Rotterdam is een moderne stad, daarbij hoort een moderne architectuur en bijbehorende moderne, vlotte mensen.

In Rotterdam-Zuid, en eigenlijk moet ik zeggen: op Rotterdam-Zuid zijn de mensen bij aankomst al met een achterstand begonnen. De 'ongeschoolde' arbeiders uit de arme delen van Nederland, en later de arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied kwamen terecht in een vreemde omgeving, in een stad. Daar moesten ze aan de slag in een nieuwe

---

¹⁷⁶ E.P. Thompson, *The MAKING of the ENGLISH WORKING CLASS* (London: Vintage, 1966) 43.

werkomgeving, en aan de slag als bijvoorbeeld sjouwer. Ik heb mij nu niet verdiept in deze problematiek maar heb wel een idee dat de situatie voor mensen die uit armoede gedwongen worden huis en haard te verlaten, verre van ideaal is. Dat is nog wel een interessant onderwerp voor verder onderzoek.

Ik heb beschreven dat de gemeente het AHD met verve gebruikt om de stad mooier en aantrekkelijk te maken. Nu ben ik zelf ook een architectuurliefhebber maar de stad is van iedereen. De stad ‘mooier’ maken met behulp van architectuur die er mag zijn vind ik niet problematisch maar de aandacht voor de mensen die geholpen hebben de stad groot te maken lijkt mij op zijn plaats, want het veronachtzamen van deze identiteit is niet gepast. Sterker, het uitvergrooten van de arbeidersidentiteit die zo bij de stad hoort, of hoorde, lijkt mij goed passen bij Rotterdam. Hét Rotterdamse credo luidt niet voor niets: ‘Niet lullen, maar poetsen.’ De Rotterdammer is er trots op dat er in deze stad wordt gewerkt.

Scott zet tegenover de moderne staatslogica het belang van lokale kennis, gewoonten en gebruiken.

De moderne staat zou volgens Scott vooral gebruik maken moeten van deze zogeheten *metis* van zijn bevolking. Op deze manier kan de bevolking zich laten leiden door de praktische kennis waarbij de mogelijke sociale wanorde, op een natuurlijkere wijze kan worden aangestuurd.

Wat ik heb gevonden in de interviews sluit hier goed op aan. Het blijkt dat de bewoners van Rotterdam-Zuid, de actoren in mijn onderzoek, onbewust bezig zijn met placemaking. Zij hebben zich de buurt en omgeving eigen gemaakt. Zij weten er goed de weg, voelen zich er goed en thuis. Als hier gebruikt van gemaakt zou kunnen worden, en dat is iets om nader te onderzoeken, kan de gemeente hier samen met de bewoners wellicht een nieuw instrument van maken en dit combineren met ingrepen die beter passen in de omgeving. Ergens een middenweg vinden lijkt noodzakelijk en moet ook mogelijk zijn.

Gebruik maken van de lokale kennis en ervaring in plaats van het afbreken van de bestaande sociale structuren: daar zou de gemeente op een andere manier ook resultaat mee kunnen behalen.

Dit vergt een andere aanpak en vooral een heel andere gedachtegang. Zoek uit wat er nu echt gebeurt in de wijken, wat maakt het voor de bewoners leefbaar en prettig. Niet wat zou vanuit het AHD prettig zijn. Door meer uit te gaan van de mensen, zou het mogelijk zijn dat de

inwoners ook gaan meedoen met de samenleving. Rotterdam probeert nu steeds de mensen te controleren of de manier van wonen en werken wel past binnen de kaders. Maar die kaders zijn op het stadhuis of het kantoor van het NPRZ bedacht.

Nu worden bewoners door het AHD buitengesloten, en door het ingrijpen in de wijken worden de bestaande structuren aantast. De nieuwe koopwoningen die in de bestaande wijken worden gebouwd zijn voor de oorspronkelijke bewoners veelal niet te betalen. Wat hiervan precies het effect is op de sociale cohesie van een wijk heb ik niet onderzocht maar uit gesprekken gevoerd met bewoners van Katendrecht stemmen niet vrolijk. De uitgeschreven interviews zijn terug te vinden in de bijlage, en te lezen is hier een sterke scheiding is opgetreden tussen nieuwe, rijke bewoners en de oude, arme bewoners. Ik zou dat niet succesvol willen noemen.

Het nogal harde beleid met haar Rotterdamwet en de nieuwe woonvisie stroken niet met mijn eigen ideeën over de samenleving en de stad Rotterdam. De volharding van de aanpak van het NPRZ, en de gemeente, blijft mij verbazen. Het lukt hen niet het AHD te verlaten, en daar worden ook geen pogingen tot ondernomen en dan blijft het zo. De effecten die het oplevert, onder meer de buitensluiting van veel mensen lijken mij het niet waard.

Aanvullend onderzoek naar placemaking en arbeiderserfgoed in Rotterdam-Zuid lijkt mij wenselijk. Ook een onderzoek naar de redenen waarom er in sommige wijken of delen van wijken weinig gemengd wordt past daarbij.

Ik heb geen onderzoek kunnen doen naar oplossingen voor de omgang met arbeiderserfgoed. Wel heb ik er een en ander over gelezen en gezien. Het gebeurt wel, er zijn 'labour history' musea in bijvoorbeeld England. Ook in Nederland, bijvoorbeeld de stad Enschede die aandacht heeft voor haar textielindustrieverleden, dat zou in Rotterdam ook goed kunnen.

Daarnaast denk ik dat het goed is om het dorpse karakter van Rotterdam-Zuid te koesteren. Dit geeft dit gedeelte van Zuid ook een bijzonder element. In Amsterdam zijn er voorbeelden van arbeiderserfgoed en groen. Denk aan de rijke historie van de volkstuinen die daar in de belangstelling staan. Dat geeft ook een mooie tegenhanger aan rauwe karakter van de stad, die grote gebouwen zijn vanuit verschillende posities zichtbaar en die spanning is mooi. Gelukkig zijn nu de oude havens ook nog overal op Zuid zichtbaar en aanwezig.

Een rauwe industriële omgeving zonder de aandacht voor het arbeiderserfgoed en voor de diversiteit die de stad te bieden heeft, lijkt mij een gemiste kans.

7. Bibliografie

Bronnen

- “Bijlage agendapunt nummer 8 Wijkraadsvergadering”. Stadsarchief Rotterdam (hierna SR), 28 maart 1957. 380_14. Archief wijkraad.
- Bontekoe, D. “Aan der Raad der Gemeente Rotterdam”, 30 april 1953. 49_125. Stadsarchief Rotterdam - J. Meertens.
- Glavimans. “Vergadering van het Bestuur van den R.R.K., op Donderdag 12 November 1936, om 4 uur aan de Hoogstraat 79”. Rotterdamsche Raad voor de Kinderuitzending, 12 november 1936. 845_4. Stadsarchief Rotterdam - R.R.K.
- Hasper, Johannes. “Gemeenteraad - Zitting van 09 Februari 1950”, 9 februari 1950. 307_263. Stadsarchief Rotterdam - Gerard van Walsum.
- . “Gemeenteraad - Zitting van 13 Januari 1955”. Gemeente Rotterdam, 13 januari 1955. 160_486. Stadsarchief Rotterdam - J. Dutilh.
- Hazewinkel, H.C. “Dagelijkse kroniek 1947”. In *Rotterdams Jaarboekje 1947*, 20–114. Rotterdams Jaarboekje. Roterodamum, 1948.
- . “Dagelijkse kroniek 1949”. In *Rotterdams Jaarboekje 1950*, 21–91. Rotterdams Jaarboekje. Roterodamum, 1950.
- . “Dagelijkse kroniek 1965”. In *Rotterdams Jaarboekje 1965*, 16–63. Rotterdams Jaarboekje. Roterodamum, 1966.
- “Toespraak 22-10-1956”, 11 september 1956. 307_263. Stadsarchief Rotterdam - Gerard van Walsum.

Kranten via Delpher

- “55-jarig bestaan Transvalia”. *Het vrije volk*. 20 mei 1960.
- “Alkoven”. *Het vrije volk*. 21 februari 1957.
- “Arbeiders in plattelandachtige omgeving”. *Leeuwarder Courant*, 3 januari 1953.
- “Dertig winkels in hof van 80 meter”. *Het vrije volk*. 4 november 1953.
- “Drentse arbeiders vinden werk”. *Nieuwsblad van het Noorden*. 15 oktober 1952.
- “Het Moordenaartje”. *Het vrije volk*. 4 mei 1952.
- “In Zuidwijk komen 1154 huizen met lage huren. Bouwkosten gedrukt; huren omstreeks Fl.10,-”. *Het vrije volk*. 25 november 1952.
- Kloos, Maarten. “Mistig begin architectuurfestival”. *De Volkskrant*. 29 januari 1982.
- “Kop van Zuid wordt een wijk met allure”. *Het vrije volk*. 15 oktober 1986.
- “Krachtig protest tegen vertraagde uitvoering spoorwegplannen”. *Algemeen Handelsblad*. 9 juni 1950.
- Maas, Tom. “Architectuurfestival 1982 in Rotterdam”. *NRC Handelsblad*. 21 januari 1982.
- “Meest urgent voor Rijnmond is nu die grenswijziging’ Burgemeester v. Walsum wenst snelle beslissing”. *Het vrije volk*. 10 december 1960.
- “Obligatiehouders RTM bang dat rente en aflossing uitblijven”. *De Volkskrant*. 6 oktober 1961.
- “Onbedwingbaarheid van de menselijke geest”. *Trouw*. 28 november 1953.
- “Op Rotterdam-Zuid: Teach-in”. *Het vrije volk*. 8 juli 1967.
- “Pioniers in Rotterdam-Zuid”. *Het vrije volk*. 20 mei 1960.
- “Raad vraagt zich af: Is Rotterdam stiefkind van het Rijk?” *Het vrije volk*. 15 december 1950.
- “Rotterdam streeft omhoog”. *Nieuwsblad van het Noorden*. 22 mei 1953.
- “Rotterdam-Zd schreeuwt om meer recreatiegebied”. *Het vrije volk*. 22 april 1952.
- “Rotterdam-Zuid heeft zijn eigen wolkenkrabber, Nederlands hoogste woongebouw gereed”. *Algemeen Handelsblad*. 30 september 1949.
- “Rotterdam-Zuid schreeuwt om meer recreatiegebieden”. *Het vrije volk*. 22 april 1952.
- “Samenwerking met bedrijfsleven is beter georganiseerd dan in Adam”. *De Volkskrant*. 23 mei 1957.
- “Schouder aan Schouder”. *De Waarheid*. 12 mei 1950.
- “Stadsnieuws”. *Rotterdamsch Nieuwsblad*. 28 juni 1894.
- “’t Moordenaartje was weer dwars”. *Het vrije volk*. 20 januari 1951.
- “Tien jaar te laat met bouw nieuwe tunnel of brug”. *Het vrije volk*. 26 maart 1957.
- “Treinboting te Rotterdam”. *De tribune : soc. dem. weekblad*. 2 oktober 1928. 12-05-2018.

Secundaire literatuur

- Bell, Genevieve, Tony Salvador, en Ken Anderson. “Design Ethnography”. *Design Management Journal*, 1999.
- Bent, van den, Elisabeth Arnoldina Geertruida. “Proeftuin Rotterdam Bestuurlijke maakbaarheid tussen 1975 en 2005”. Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010.

- Bet, Els, Heide Hinterthür, en Leon Meijel, van. "Rotterdam - Zuid, cultuurhistorische verkenning vooroorlogse wijken". Gemeente Rotterdam, februari 2008.
- Blom, Anita, en Koos Bosma. *Atlas van de wederopbouw, Nederland 1940 -1965, Ontwerpen aan stad en land*. Rotterdam: Nai010, 2013.
- Bogaert, Mathijs. "Eerste generatie Turkse migranten in Rotterdam". Erasmus Universiteit, 2016.
- Coupland, Bethan Elinor. "Heritage and Memory: Oral History and Mining, Heritage in Wales and Cornwall". University of Exeter, 2012.
- "De Staat van de Stad 2018 Feiten en cijfers over Rotterdam Gemeente Rotterdam". Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 29 maart 2018.
- "DEEL I en II VOORTGANGSRAPPORTAGE NPRZ 2017". Nationaal Programma Rotterdam Zuid, mei 2018.
- Engbersen, Radboud, en Tineke Lupi. "Participatie in Vreewijk". *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 2014.
- Ent, van der, Nathan. "Wij hadden een lange adem - Een onderzoek naar de revitalisering van de Rotterdamse wijk Katendrecht, 1968-2015". Universiteit Leiden, december 2015.
- Fkiri, Laila. "Nationaal Programma Rotterdam Zuid Sturing en Samenwerking". Erasmus Universiteit, augustus 2012.
- Gmelch, George, Petra Kuppinger, George M. Foster, en Robert V. Kemper. "Anthropological Fieldwork in Cities". In *Urban Life: Readings in the Anthropology of the City*. Long Grove, Illinois, 2018.
- Guido, van, Guido. "Hoe Leefbaar Rotterdam van outsider tot plucheplakker werd 'De feiten zijn rechts'". *De Groene Amsterdammer*, 22 november 2017. <https://www.groene.nl/artikel/de-feiten-zijn-rechts>.
- Halbertsma, Marlite, en Patricia Ulzen, van. *Interbellum Rotterdam / Kunst en cultuur 1918-1940*. Rotterdam, 2001.
- Hoek, van, H. "Feijenoord in de jaren twintig en dertig van deze eeuw". In *Rotterdams Jaarboekje*, 219–42. Rotterdam: Roterodamum, 1981.
- Hoeven, Liesbeth. *Een boek om in te wonen een verhaalcultuur over Auschwitz*. Hilversum, 2015.
- Horst, van der, Han. *Han van der Horst. "Rotterdam, bruid van de Maas"*. Amsterdam, 2017.
- Huntington, Samuel P. "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs* 72, nr. 3 (1993): 22–49.
- Jaap Jan Berg, Maja Breznik, en Justus Uitermark. *Huizen in Transformatie / Houses of Transformation: Intervening in European Gentrification / Interventions in European Gentrification*. Rotterdam, 2009.
- Jonkergouw), Saskia R. "Tuindorp Vreewijk, op zoek naar de oorsprong van een initiatief". In *Het Rotterdams Jaarboekje*, 247–75. Rotterdam: Roterodamum, 1987.
- Kleinmans, Reinout. "Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting". Technische Universiteit Delft, 2005. https://www.canonsociaalwerk.eu/1997_stedelijkevernieuwing/herstructurering%20proefschrift.pdf.
- Laar, van de, Paul. "Shock cities, Liverpool, Marseille en Rotterdam en de beeldvorming van de 19de-eeuwse havenstad". *scott* 3/4, Themanummer: Havens in Holland, nr. 45 (2013): 156–68.
- . *Stad van Formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle, 2000.
- Lowenthal, David. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge, 2009.
- Macdonald, Sharon. *Memorylands, Heritage and Identity in Europe Today*. London, New York, 2013.
- Man, Hui, D. "Authorised Heritage Discourse? — A Critical Discourse Analysis to understand the Valorization of Built Heritage in Hong Kong". Hong Kong: The Chinese University of Hong Kong, 2017.
- Meeuwisse, Marina. *Psychologie van de stad*. Antwerpen-Apeldoorn, 2015.
- Mens, Noor. *W.G. Witteveen en Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007.
- Mik, Ger, en Nina Verkoren Hemelaar. "Segregation in the Netherlands and Turkish migration - An explorative study on segregation of Turkish migrants in Rotterdam and Utrecht". In *Turkish Workers in Europe 1960-1975*, 253–83. Leiden, 1976.
- "Nationaal Programma Rotterdam Zuid goed in de steigers Eerste periode Nationaal Programma Rotterdam Zuid afgerond". Gemeente Rotterdam, 18 december 2014.
- "Neil Smith". In *Key Thinkers on Cities*, 219–24. London: Sage, 2017.
- Nicholls, Walter J., en Justus Uitermark. "Migrant cities: place, power, and voice in the era of super diversity". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 6, nr. 42 (1 februari 2016): 877–92.
- "Opzet Onderzoek NPRZ". Rotterdam: Rekenkamer Rotterdam, juli 2014. <https://rekenkamer.rotterdam.nl/app/uploads/2014/12/R.O.12.07-opzet-NPRZ.pdf>.
- Permentier, Matthieu, en Karin Wittebrood. "Wonen, wijken & interventies, Krachtwijkenbeleid in perspectief". Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.
- Phillimore, Jenny. "Housing, Home and Neighbourhood Renewal in the Era of Superdiversity: Some Lessons from the West Midlands". *Housing Studies* 5, nr. 28 (2013): 682–700.
- Pijfers, Herman. *Naast de kerk, Een katholiek verleden is nooit weg*. Nijmegen, 1998.
- Pitstra, Froukje. "Ontelbare enkelvoudigen - Dr. A. Mankes-Zernike (1887-1972) Een biografie". Rijksuniversiteit Groningen, 2017.
- Ravesteyn, van jr., Dr. Willem. "Rotterdam in het begin der eeuw". In *Rotterdams Jaarboekje*, 92–108. Rotterdam: Roterodamum, 1958.
- Rotterdam-Zuid: Van Boerenzij tot Smeltkroes: 14:26'*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=kOF652ckGlw&t=1069s>.
- Salzbrunn, Monika. "Between Imagined Communities of Practice Participation, Territory and the Making of Heritage". In *Between Imagined Communities and Communities of Practice Participation, Territory and the Making of Heritage*, 185–200. Göttingen, 2015.
- Scott, James, C. *Seeing like a state, How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, London, 1998.

- Slater, Tom. "Gentrification of the City". In *The New Blackwell Companion to the City*, 571–85. Chichester, UK, 2013.
- Smit, Jos. "'Uit de groote schande van den revolutiebouw'. Over de moeizame waardering van laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur". *Bulletin KNOB*, juni 2012.
- Smith, Laurajane. "All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums", 1–48. Amsterdam: AHK, 2011. All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums.
- Smith, Laurajane. *Uses of Heritage*. London, New York, 2006.
- Smith, Laurajane, Paul Shackel, Gary Campbell, en Marc Morell. *Labour and the Working Classes*. London, New York, 2011.
- "Stadsvisie Rotterdam Ruimtelijke, Ontwikkelingsstrategie 2030". Gemeente Rotterdam, november 2007. http://www.rotterdam-centralsdistrict.nl/documenten/STADSVISIEROTTERDAM_2030_dec2007.pdf.
- Tosh, John. *The Pursuit of History, Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*. London, New York, 2010.
- Vanstiphout, Wouter. "Maak een stad Rotterdam en de architectuur van J.H. van den Broek". Rijksuniversiteit Groningen, 2005.
- Vogel, Jaap. *Nabije vreemden, Cultuur en migratie in Nederland. Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenwonen Jaap Vogel*. Den Haag, 2005.
- Welschen, Saskia. *Europe's White Working Class Communities Amsterdam*. New York, 2014.
- "Woonvisie Rotterdam, koers naar 2030 agenda tot 2020". Gemeente Rotterdam, 15 december 2016. <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/woonvisie/DEFINITIEF-Woonvisie-Rotterdam-2030-dd-raad-15-december-2016.pdf>.

Websites

- "1901-1920". Geraadpleegd 12 mei 2018. <http://www.vannellewereldergoed.nl/1901-1920.html>.
- "AnneFrank.org". Turkenrellen in de Afrikaanderwijk, januari 2011. <http://www.annefrank.org/nl/Educatie/monitor/Kronieken/Kroniek-Geweld/Een-Nederlands-rassenvraagstuk/Turkenrellen-in-de-Afrikaanderwijk/>.
- "A.W. (Arie) Heijkoop". Parlement & Politiek, 20 mei 2018. https://www.parlement.com/id/vg09ll1pfhst/a_w_arie_heijkoop.
- Börger, Jacques, en Anne Jongstra. "De aanraakbare burgemeester". Vers Beton, 18 november 2015. <https://versbeton.nl/2015/11/de-aanraakbare-burgemeester/>.
- "Broek, Johannes Hendrik van den". Geraadpleegd 10 mei 2018. <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/86d9bcf0-701c-5cb5-8103-97a9cdd66403>.
- "Cultural History of Modern Europe", 3 mei 2018. <https://www.uu.nl/masters/en/cultural-history-modern-europe.cultureelerfgoed.nl>. Visie, Missie en Strategie, 2013. <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/visie-missie-en-strategie>.
- Delabastita, D., H. Gorp, en P.J. Verkruijsse. "Algemeen letterkundig lexicon". DBNL, Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, 17 juni 2018. http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_04257.php.
- "Foucault". Filosofische Bijsluiter. Geraadpleegd 11 mei 2018. <https://www.uu.nl/wetfilos/wetfil02/bijsluiter/foucault.html>.
- "Gemeenteraadsverkiezingen - 1982 t/m 2014 Zuid-Holland", 2014. (http://www.nlverkiezingen.com/GR_ZH.html).
- Hietland, C.H. "Biografie André van der Louw". Biografie Instituut - Rijks Universiteit Groningen, 11 april 2017. <https://www.rug.nl/research/biografie-instituut/medewerkers/vanderlouw>.
- Hoek, van, Bart. "architectuur.org". Stadsvernieuwingsproject Hillekop. Geraadpleegd 15 mei 2018. http://www.architectuur.org/bouwwerk/329/Stadsvernieuwingsproject_Hillekop.html.
- "Hotel New York". Stadsarchief Rotterdam, z.d. <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/hotel-new-york>.
- "International Institute of Social History". Questions to Leo Lucassen, Research Director, 27 oktober 2014. <https://socialhistory.org/en/news/interview-leo-lucassen-0>.
- "Johannes Andreas Brinkman (1902-1949)". Geraadpleegd 11 mei 2018. <http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/johannes-andreas-brinkman-1902-1949#ontwerpen>.
- "Joost Eerdmans opnieuw lijsttrekker Leefbaar Rotterdam", 21 mei 2017. http://www.leefbaarrotterdam.nl/index.php/lr/comments/joost_eerdmans_opnieuw_lijsttrekker_leefbaar_rotterdam/.
- Keete, Marion. "Extra miljard Vogelaarwijken heeft weinig effect", 30 juli 2013. <https://www.rijnmond.nl/nieuws/105283/Extra-miljard-Vogelaarwijken-heeft-weinig-effect>.
- Konings, I. "De Rotterdamsche Tramweg Maatschappij". Gesschiedenis van Zuid-Holland Erfgoedhuis-ZH. Geraadpleegd 14 juni 2018. <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/mijn-verhaal/de-rotterdamsche-tramweg-maatschappij>.
- Koole, Hans. "rijnmond.nl". Vergeten Verhalen: einde van Perron Nul, 15 december 2015. <https://www.rijnmond.nl/nieuws/136229/Vergeten-Verhalen-einde-van-Perron-Nu>.
- "Kop van Zuid - Spectaculaire hoogbouw naast historische pakhuizen". Rotterdam Tourist Information. Geraadpleegd 19 juni 2018. <https://rotterdam.info/gebieden/kop-van-zuid/>.

- Kremer, Monique, en Jelle Meer, van der. "James Scott: 'De staat faalt'", 21 juni 2008. <https://bureaudehelling.nl/artikel-tijdschrift/james-scott-de-staat-faalt>.
- Lichtenauer, W.F. "Dutilh, Jacques (1884-1960)". Biografisch Woordenboek van Nederland:1880-2000, 22 mei 2018. <http://resources.huuygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/dutilh>.
- . "resources.huuygens.knaw.nl". Plate, Auguste (1881-1953), 12 november 2013. <http://resources.huuygens.knaw.nl/dagboekbeaufort/BWN/lemmata/bwn1/platea>.
- Mohamud, Malique. "Help, Rotterdam wordt gekoloniseerd door yuppen", 28 juni 2016. <https://versbeton.nl/2016/11/help-rotterdam-wordt-gekoloniseerd-door-yuppen/>.
- Mostowska, Magdalena. "City Policies and Avant-garde of Architects Rotterdam - an Example of Prewar Modern Architecture.", 1 januari 2008.
- "Mr. G.E. (Gerard) van Walsum". Parlement & Politiek. Geraadpleegd 12 mei 2018. https://www.parlement.com/id/vg09llctpxq/g_e_gerard_van_walsum.
- "Opbouwdag". wederopbouwrotterdam.nl/. Geraadpleegd 15 mei 2018. <https://www.wederopbouwrotterdam.nl/nl/tijldlijn/opbouwdag/>.
- "Over Zuid". Expertisecentrum Maatschappelijke Innovatie Rotterdam Zuid. Geraadpleegd 14 mei 2018. <http://www.emiopzuid.nl/info-696/over-zuid>.
- "Overgrote meerderheid Rotterdam vóór invoering Vestigingswet", 14 maart 2018. http://www.leefbaarrotterdam.nl/index.php/ir/comments/overgrote_meerderheid_rotterdam_voor_invoering_vestigingswet.
- "Persoonlijk Archief van J. Meertens, gemeenteraadslid en wethouder te Rotterdam". Stadsarchief Rotterdam. Geraadpleegd 25 mei 2018. <http://collecties.stadsarchief.rotterdam.nl/Publiek/detail.aspx?xmlidescid=180394763>.
- "Plattegrond stad Rotterdam". Blokplan plattegronden. Geraadpleegd 15 juni 2018. http://www.blokplan.nl/rotterdam_maps.html.
- "rijksmonumenten.nl". Witte Huis in Rotterdam, 12 2015. <http://rijksmonumenten.nl/monument/334003/witte-huis/rotterdam/>.
- "rijksoverheid.nl". Erfgoed, 2 april 2018. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/erfgoed>.
- "Rotterdam.nl". Het DNA van Rotterdam Internationaal, ondernemend en rauw., 3 juli 2017. <https://www.rotterdam.nl/bestuur-organisatie/dna/>.
- "Samen met bewoners". Nationaal Programma Rotterdam Zuid. Geraadpleegd 16 juni 2018. <https://nprz.nl/over-nprz/nprz/voor-bewoners>.
- "Samen met bewoners". Nationaal Programma Rotterdam Zuid. Geraadpleegd 14 juni 2018. <https://nprz.nl/over-nprz/nprz/voor-bewoners>.
- Spaander, Inge. "Vers Beton". De Beste Stuurlied: Red de havenarbeider!, 23 januari 2015. <https://versbeton.nl/2015/01/de-beste-stuurlied-red-de-havenarbeider/>.
- "urbanguides.nl". OVER URBANGUIDES. Geraadpleegd 11 mei 2018. <http://urbanguides.nl/over-urbanguides/>.
- "Veiligheidsindex Rotterdam", z.d. <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/veiligheidsindex/>.
- "wederopbouwrotterdam.nl". Wederopbouwrit, z.d. <https://www.wederopbouwrotterdam.nl/nl/tijldlijn/wederopbouwrit>.
- "wederopbouwrotterdam.nl". Over de Wederopbouw. Geraadpleegd 15 mei 2018. <https://www.wederopbouwrotterdam.nl/nl/over-de-wederopbouw/>.
- "Welkom bij de databank Rotterdam in Cijfers". Onderzoek 010. Geraadpleegd 19 februari 2018. https://rotterdam.buurtmonitor.nl/jive?cat_open=Beleidsthema%27s/Demografie.
- "whc.unesco.org". World Heritage, 11 oktober 2017. <http://whc.unesco.org/en/about/%20accessed%2020/11/2009>.
- "Zie Zuid". Rotterdam-Zuid, van Toen naar Nu, 22 september 2016. <http://www.ziezuid.nl/rotterdam-zuid-toen-naar-nu/>.
- "Zuiderpark en Zuidrand". Wijkprofiel Rotterdam 2016. Geraadpleegd 17 juni 2018. <https://wijkprofiel.rotterdam.nl/nl/2016/rotterdam/charlois/zuiderpark-en-zuidrand>.
- Zwaap, Rene. "André van der Louw, 9 augustus 1933 - Op de huid van de tijd". De Groene Amsterdammer, 30 november 2005. <https://www.groene.nl/artikel/op-de-huid-van-de-tijd>.

Multimedia

Rotterdam-Zuid: Van Boerenzij tot Smeltkroes: 14:26'. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=kOF652ckGIw&t=1069s>.

Afbeeldingen

Foto voorkant. *Havenarbeiders aan het laden en lossen*, Stadsarchief Rotterdam.

Afbeelding 1. *Kaart Stad Rotterdam*, Blokplan plattegronden.

Afbeelding 2. *Focuswijken volgens NPRZ*.

Afbeelding 3. *Demografische gegevens Rotterdam-(oud)Zuid*, Natasja Beckers.

Afbeelding 4. *Data interviews*, Natasja Beckers.

Afbeelding 5. *Data Stadsarchief en de gemeente*, Natasja Beckers.

Afbeelding 6. *Data gemeente uit de kranten*, Natasja Beckers.

Bijlages

Bijlage Data gemeente Rotterdam

Document uit het stadsarchief en de Rotterdamse Jaarboekjes										
Betreft stad	Betreft Zuid	Waar besproken	Betrokkenen	Wanneer	Aanvullende informatie	Opmerkelijk	Bron			
Onderwerp										
Economie	ja	O.a. toespraak 22-10-1956	Gemeente, havenbedrijven	1955	Rotterdam de tweede haven van de wereld	Persoonlijke archief Burgemeester Gerard van Waisum	Plaatsingsnummer archief 307_263			
De haven is belangrijk										
Woningbouw	ja		Gemeenteraad		Gemeente had de havens en terreinen in eigendom		Abbeiding 20180308_161546.jpg			
Monopolie - bouw			Gemeenteraad		Genereerde inkomsten ook voor gemeente					
Zwembad R-Z	ja	Vergadering 09-02-1950	Gemeente, inwoners		Woningen van Pensrecht worden te duur		Abbeiding 20180308_124117.jpg			
Opheffingswerk	ja	Gemeenteraad 07-08-1963	Gemeente, inwoners		monopolie van het architectenbureau:		Abbeiding 20180308_124121.jpg			
	ja	Gemeenteraad 07-08-1963	Gemeente, inwoners		Ontwerpbegroting voor het jaar 1954	Zwembad komt '61	Abbeiding DSCF3075.jpg			
Arbeiders			Burgemeester, pers, scheepvaartver.		Reorganisatie van het opheffingswerk (Zuidplein)		Abbeiding DSCF3075.jpg			
huisvesting onmaatschappelijke of onaangepaste mensen										
			Burgemeester, pers, scheepvaartver.		Vijftaagse werkweek in de havens.		Abbeiding 20180308_155219.jpg			
Verwaarlozing/achterstelling van Zuid			Gemeente en Pers	1950	Dispuut met de Scheepvaartvereniging en de pers.		Abbeiding 20180308_155227.jpg			
Woningbouw is particuliere aangelegenheid			Gemeente, bouwindustrie		Gemeente heeft te weinig gedaan voor oeververbindingen vervoersmogelijkheden en woningen voor Zuid					
Persoonlijk archief van gemeenteraadslid Jaques Dutilh										
			Gemeente, bouwindustrie		Liberaal invalshoek woningbouw		Plaatsingsnummer archief 160_486			
							Abbeiding DSCF3069.jpg			
Armoede Zuid	ja	Vergadering 12-11-1936	Rotterdamse Raad voor Kinderuitzending		Vond naar verhouding veel armlastigen op Zuid woonden	Archief Rotterdamse Raad voor Kinderuitzending (R.R.K)	Plaatsingsnummer archief: 845_150			
Armoede Zuid	ja	Brief aan de raad	Rotterdamse Werklozen Comit 1953				Abbeiding RotterdamseRaad_kinder.jpg			
Economie	ja	Jaarboekje 1947	Ministers, gemeente	1946	Lobby vliegveld		Plaatsingsnummer archief: 49_125			
	ja	Jaarboekje 1952	Rotterdamse wergoers		Opende nieuwe gebouwen, 1ste steen leggen		Abbeiding DSCF3073.jpg			
	ja	Jaarboekje 1952	commissie Geïndustrialiseerde bouw		Start fabricage montagebouwoningen		Dagelijkse Kroniek 1946 redacteur H.C. Hazewinkel p.83 1947			
							Dagelijkse Kroniek 1951 redacteur H.C. Hazewinkel p.22 1952			
							Dagelijkse Kroniek 1951 redacteur H.C. Hazewinkel p.22 1952			
Gevaar	ja	Vergadering Wijkraad	Wijkraad Oud-Charlois	25-11-52	Moordenaarje op Zuid.	Archief Wijkraad Oud-Charlois	Plaatsingsnummer archief 380			
	ja	Vergadering Wijkraad	Wijkraad Oud-Charlois	18-04-53	RTM veranderd niets aan de verkeersonveiligheid		Abbeiding 20180308_122437.jpg			
	ja	Vergadering Wijkraad	Wijkraad Oud-Charlois	29-06-61	Weer de verkeersonveiligheid op de agenda		Abbeiding 20180308_122428.jpg			
Slechte woningen en huurverhogingen	ja	Vergadering Wijkraad	Wijkraad Oud-Charlois		Slechte staat woningen. Geen toilet maar een ton, geen kasten, erg vochtig, tochtig en ongedierte		Abbeiding 20180308_120653.jpg			
Zwembad	ja	Vergadering Wijkraad	Wijkraad Oud-Charlois	15-09-1954	Gebrek aan een zwembadrichting		Abbeiding 20180308_113443.jpg			

Afbeelding 5. Data Stadsarchief en de gemeente.

Artikelen kranten	Beitort stad	Beitort Zuid	Waar besproken	Betrokkenen	Wanneer	Aanvullende informatie	Bron
Onderwerp (on)veiligheid voortdurend gevaar door treinen, zonder afzetting	ja	ja	De eerste kranten berichten hierover in 1928	Bewoners	1952, 1958		De tribune 02-10-1928 Vrije Volk 04-05-1952
(Gebrek aan) voorzieningen Sport (Zwembad	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners	1956	Gebrek aan sociale en culturele voorzieningen Park komt 1953-1960	De Waarheid 04-04-1958 Vrije Volk (01-12-1956)
Gebrekkige Oververbindingen	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Overlast werd maar niet aangepakt	Vrije Volk 24-12-1951
Gebrekkige Oververbindingen	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Waar blijven de nieuwe oververbindingen	Vrije Volk 26-03-1957
Gebrek aan recreatiegelegenheden	ja	ja	Kranten	Bewoners		Rotterdam-Zuid schreeuwde om meer recreatiegelegenheden en scholen	Vrije Volk 22-04-1952
Woning stedelijke voorzieningen	ja	ja	Krant	Stedenbouwkundige gemeente C. van Traa		Gemeente investeerde weinig op Zuid	Ag Handelsblad 02-04-1954
Oprichting Culturele Raad R-Z	ja	ja	Krant	Culturele Raad		Wilde culturele leven stimuleren	Vrije Volk 08-06-1954
Gebrek aan voorzieningen op Z	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Geen zwembad, piepklein stationnetje (zwembad kwam in 1961)	Vrije Volk 01-12-1956
Gebrek aan voorzieningen op Z	ja	ja	Ag handelsbl	Bewoners		230.000 inwoners hebben een behoorlijk station nodig	Ag Handelsblad 09-06-1950
Geen theater/cultuur	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Rotterdam-Zuid is een culturele woestijn	Vrije Volk 29-02-1952
Gebrek voorzieningen op Z	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Op Rotterdam-Zuid ontbreekt ieder gerief	Vrije Volk 08-07-1967
Gebrek voorzieningen op Z	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Burg. Van Walsum zegt: bewoners Zuid hebben het op cultureel en sportief gebied zelf moeten doen	Vrije Volk 20-05-1960
Gebrek aandacht/verwaarlozing Z	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Rotterdam-Zuid is in veel opzichten tekort gekomen	Vrije Volk 07-04-1952
Geïsoleerde ligging	ja	ja	Jaarboekje 1981	Bewoners		Door geïsoleerde ligging Feijenoord kregen o.a. kerken grote invloed en was sociale controle groot	Feijenoord in de jaren twintig en dertig deze eeuw, H. van Hoek, p.219 1981
Verwaarlozing	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners		Scholen Rotterdam-Zuid waren verwaarloosd	Vrije Volk 07-05-1952
Acties							
Tegen wapentransporten	?			Havenarbeiders		Inzet van het leger dreigde	De Waarheid 12-05-1950
Stakingen havenarbeiders	ja	ja	Kranten	Aktiegroep der stakende hav. 1938, 1941/45, 1952		11.000 Stakers, demonstratie werd verboden	De Waarheid 17-06-1950
Voor langere vakantie	?	ja	Kranten	Havenarbeiders			De Telegraaf 07-03-1956
Huisvesting	?	ja		Bewoners		Problematiek met huisjesmelkers	Vrije Volk 10-02-1950
	ja	ja		Inwoners/gemeente Rdám		Montagebouwwoningen in Zuidwijk	Vrije Volk 10-02-1950
Arbeid	ja	ja	Nieuwsblad v/h Noorden	Nieuwe bewoners van Rotterdam		10.000 Woningzoekenden	Vrije Volk 01-12-1955
	ja	ja	NN	Arbeiders		Drentse ongeschoolde arbeiders vonden werk in Zuid-Holland + Rotterdam	Nieuwsblad v/h Noorden 15-10-1952
	ja	ja	Vrije Volk	Arbeiders		Arbeiders wisten gewonnen	Nieuwsblad v/h Noorden 09-01-1953
	ja	ja	Vrije Volk	Arbeiders		Arbeiders kwamen terecht in landelijke plattelandachtige omgeving	Leeuwarder Courant 03-01-1953
	ja	ja	Perool	Havenarbeiders		Arbeiders uit overschotsgebieden werden gehaald	Vrije Volk 07-01-1955
De arbeiders	ja	ja	Jaarboekje 1958,	Bewoners		CAO voor havenarbeiders	Het Parool 20-11-1954
	ja	ja	De waarheid	Arbeiders		Relatieve achterlijkheid v/d Rotterdamse arbeider	Rotterdam, Rotterdam, 1958, Willem Ravesteyn, van jr
	?	ja	Kranten doen verslag van ac	Bewoners	1950, 1953	Communisten en socialisten schouder aan schouder voor hartverwarmende loonstrijd	De Waarheid 01-12-1960
Particulier initiatief	?	ja	Jaarboekje 1949	Bewoners, particulieren		Speelruimtevrijingen	Vrije Volk 22-06-1953
	ja	ja	Jaarboekje 1965	Stichting Bijzonder Gazinswerk		Volksbond tegen Drankmisbruik opende ontspanningscentrum	Dagelijkse Kroniek 1948 redacteur H.C. Hazewinkel
	ja	ja	Jaarboekje 1970	Bewoners, particulieren		De stichting opende een clubhuis	Dagelijkse Kroniek 1964, redacteur R.A.D. Renting
	ja	ja	NRC	Bewoners, particulieren		Onderwijsproject om 2000 kinderen uit Afrikaanderwijk en Oude Noorden, maatschappelijke achterstelling te besparen	Dagelijkse Kroniek 1969, redacteur R.A.D. Renting p19 1965
	ja	ja	Vrije Volk	Bewoners, particulieren		Vakantieroepen voor kinderen uit Afrikaanderwijk, Katerdrecht, Feijenoord en Noordereiland	NRC 26-06-1972
Economie	ja	ja	Vrije Volk	Kinderen en ouders		Nieuw Volkshuis aan de Maashaven voor kinderen en ouders	Vrije Volk 02-04-1959
	ja	ja	Volkskrant	Bedrijfsleven, gemeente Rotterdam		Samenwerking met bedrijfsleven is beter georganiseerd dan in Adam	De Volkskrant 23-05-1957
	ja	ja	NN	Bedrijfsleven, gemeente Rotterdam		Zeggen burg. v Walsum, Bijna alle raadsleden lid van KvK afwezigheid van echte onderlinge tegenstellingen.	
	ja	ja	Trouw	Bedrijfsleven, gemeente Rotterdam		Rotterdam streeft omhoog	NN 22-05-1963
	ja	ja		Bedrijfsleven, gemeente Rotterdam		Achterstand Lov, Amsterdam is ingehaald	Trouw 28-11-1953
Het Vrije Volk was een landelijk sociaaldemocratisch dagblad met een Rotterdamse redactie					NN Nieuwsblad van het Noorden was een regionale krant.	Trouw is een landelijk dagblad	
De Waarheid was een landelijke Communistische krant					De Tribune was een communistisch weekblad		
De Telegraaf is een landelijk populistisch dagblad					Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC) was een liberaal en Rotterdams dagblad		
Algemeen Handelsblad was een landelijk liberaal dagblad							

Afbeelding 6. Data gemeente uit de kranten.

Bijlage De interviews

Een korte weergave van de meeste van de 33 interviews zal hierna volgen. Hierin worden de belangrijkste dingen die werden verteld opgeschreven.

Het allereerste interview voor dit onderzoek vond plaats in een groot gebouw aan de Laan op Zuid met respondent 1, een ongeveer 65-jarige inwoner van de wijk Hillesluis. Geboren en getogen in Rotterdam-Zuid. In zijn vrije tijd is hij veel te vinden in de speeltuinvereniging Hillesluis. Speeltuinvereniging Hillesluis is in 1938 opgericht. Respondent 1 geeft een eerste indruk van de wijksamenstelling, de grote diversiteit met, naar zeggen 96 verschillende nationaliteiten. Een wijk, zoals deze respondent zegt, is veranderd van een wijk met geborenen getogen Nederlanders naar een wijk met deze 96 verschillende nationaliteiten. De wijk werd in 2007, samen met andere wijken in Rotterdam gebombardeerd tot zogenaamde Vogelaarwijk, en dat heeft heel wat kwaad bloed gezet. De bewoners vonden de wijk zelf zo slecht nog niet. Met het ‘stempel’ veranderde houding van de gemeente en haar instanties. Het roer moest om en dat bracht veranderingen met zich mee. Bijvoorbeeld het stoppen van de subsidie van lopende initiatieven. Uitgesproken wordt dat iets soortgelijks gebeurde bij het aantreden van Burgemeester Aboutaleb in 2009. Ook dan veranderden er dingen, nu worden er clubhuizen gesloten. En daarop volgt een proces waarbij organisaties voor jongeren uit de wijk vertrekken door aanbestedingsregels. Hij weet ook te vertellen dat er problemen zijn in de wijk (armoede, rondhangende jongeren en zaken die achter voordeuren verborgen blijven. Respondent 1 is hoopvol over de wijk, waar de respondent beslist niet uit weg wil. Met de speeltuinvereniging is het mogelijk verschillende initiatieven voor de buurt te organiseren. Om mee te doen hoeven de bewoners haast nooit te betalen. Initiatieven met scholen in samenwerking met de grote moskee aan de rand van de wijk en met de Brekerk vinden er plaats, zo ook kunstprojecten en een project met ouderen in de wijk. Een plek waar mensen, soms generatie op generatie naartoe blijven gaan. Niet alleen voor de speeltuin zelf maar ook voor de activiteiten die er worden georganiseerd en de verschillende ‘clubjes’ die er een plek hebben gevonden. De vereniging probeert er voor de hele buurt te zijn.

Dit gesprek leidt tot een bezoek aan de Speeltuinvereniging waar ik met verschillende mensen contact heb en gesprekken heb gevoerd. De poort wordt 6 dagen in de week geopend en ze hanteren ruime openingstijden. Het personeel bestaat, op 2 ‘WSW-ers’ (Wet Sociale Werkvoorziening) na, uit allemaal vrijwilligers. Hillesluis is een van de focuswijken, en dat er grootstedelijke problemen zijn, die samenhangen met criminaliteit, armoede, een laag opleidingsniveau, weet iedereen. () Dat wordt nergens ontkend. Wel benadrukken 2 respondenten, er is een grote verbondenheid met de wijk. Vele generaties zijn er blijven wonen. Ook de verschillende generaties migranten die er nu wonen. Respondent 3 uit Hillesluis, rond de 60 jaar, merkt op dat een verschil met haar jeugd is dat mensen nu minder samen zijn of samen buiten zijn. En dat, voor contact de mensen dat zelf moeten doen, je moet zelf actief zijn. Respondenten beschrijven de gevoelde afstand van de gemeente tot de bewoners, ze weten hoe over de wijk wordt gedacht. Wat ze positief vinden aan de wijk is de verschillende samenstelling van de wijk. Mensen die in de havens werkten waren eigenlijk niet anders gewend. Het is een rustige en gezellige wijk met groen dichtbij: het Park Varkenoord. Deze respondent heeft leuke burens en vindt het fijn dat de kinderen kunnen

opgroeien in een diverse wijk.

Respondent 8 komt oorspronkelijk uit Oosten van het land en heeft sinds 2 en een half jaar een eigen zaakje in de Afrikaanderwijk, en woont in de Tarwewijk. Hij is van mening dat Marco Pastors van het NPRZ en zijn team een moeilijke taak hebben. De integratie in Nederland is mislukt, er wonen in Rotterdam-Zuid te veel migranten bij elkaar en dat staat het mengen met anderen in de weg. Voor hem is lage prijs een afweging voor de vestiging in Rotterdam-Zuid geweest. Zijn omgeving vertrouwdde het niet, de slechte naam van Rotterdam-Zuid schrok hen af. De negatieve beeldvorming wordt, is zijn mening door de media gevoed, er wordt te veel nadruk op negatieve zaken gelegd. Iedereen in de buurt is aardig en behulpzaam maar je moet er wel zelf een beetje moeite doen. De transformatie van Katendrecht, weet hij te vertellen, is strak geregistreerd door de gemeente. Daarbij manipuleert de gemeente de veiligheidsindexcijfers van de gemeente, door ongewenste cijfers te veranderen door de grenzen van de wijken binnen de deelgemeente te verleggen. Op deze manier veranderen de gemiddelden. Woningbouwvereniging Vestia beheert in deze buurt veel vastgoed en volgens deze respondent zijn zij druk bezig witwaspraktijken uit de wijken te weren. Witwaspraktijken gaan volgens hem samen met kapperszaken en belwinkels. Hij merkt nogmaals op dat de verschillende bevolkingsgroepen maar weinig met elkaar mengen. De Afrikaandermarkt, een multiculturele markt, is wat hem betreft te eenzijdig.

Respondenten nummer 11 t/m 13 hebben een leeftijd tussen de 18 en 24, studeren, zijn geboren in Nederland en hebben Turkse of Marokkaanse wortels. Zij vinden het in Rotterdam-Zuid fijn wonen, vertellen dat het openbaar vervoer zo goed is dat alles goed bereikbaar is. Alles is dichtbij, ook het Zuiderpark. Een van hen heeft ook de beschikking over een huisje op een volkstuinencomplex waar de hele familie gebruik van kan maken. De Bijerlandse laan, ooit ontworpen en aangelegd als de Boulevard Zuid wordt gezien als een fijne plek om te winkelen. Dat geldt ook voor winkelcentrum Zuidplein. Een van hen verblijft samen met zijn vrienden regelmatig aan de waterkant van de Maas (het waterkantje noemen ze het). Hotel New York, het voormalige hoofdkantoor van de Holland America Lijn op de Kop van Zuid, wordt ook door hen bezocht. Respondent 12 noemt dat als ze door de wijk (Vreewijk) naar het openbaar vervoer loopt ze zo veel bekenden tegenkomt. In de wijk woont dan ook veel van haar familie. Meestal vindt ze dat prettig, soms niet omdat iedereen alles van elkaar weet (parallellen met een dorp*) en er veel gepraat wordt over elkaar. De respondenten praten over wat er gebeurt als ze de brug overkomen, en Rotterdam-Zuid en daarna hun wijk inrijden. Het is een gevoel van thuishkomen, alles is bekend, voelt vertrouwd en het stratenpatroon zit in het hoofd. Je loopt overal zo naartoe, zonder te hoeven nadenken. Zij noemen ook nog de evenementenhal Ahoy en de Maassilo voor het bezoeken van concerten. In de zomer gaan ze vaker naar het Zuiderpark, onder meer om te bbq-en.

Respondent nummer 4, woont op de Kop van Zuid, van Turkse afkomst en is 31 jaar. Zij noemt ook Hotel New York op de Kop van Zuid als een aantrekkelijk plek om te zoeken. Dat geldt ook voor het in de buurt liggende filmhuis en de Fenix Food Factory, een populaire plek op Katendrecht dat ze alleen bezoekt of met vrienden. De Kop van Zuid en de omgeving vindt de respondent prettig, er is veel te doen. De Afrikaandermarkt is ook een bekende plek van Rotterdam-Zuid, iedereen kent he. Ook deze respondent komt er met enige regelmaat maar is van mening dat er te veel 'buitenlanders' komen en de Afrikaanderwijk noemt ze een achterstandsbuurt. Een buurt met ondermeer veel armoede en een verslavingsproblematiek,

denk aan zwervers.

Respondent nummer 5, zijn oorsprong ligt in Noord-Brabant en zij is ongeveer 55 jaar. Ze is niet geboren in Rotterdam maar woont er wel al jaren en, met een korte tussenstop, was dat steeds in Rotterdam-Zuid. Eerst Charlois en nu sinds acht jaar op het schiereiland Katendrecht. Over Rotterdam-Zuid, zegt ze: “ik heb iets met Zuid”. Deze opmerking heb ik later bij meer respondenten gehoord. Het trots zijn op dit deel van de stad. Naast dat ze in Rotterdam-Zuid woont, werkt ze daar ook (op de Kop van Zuid) en onderneemt ze er veel activiteiten. Ook zij roemt de goede bereikbaarheid en de vele faciliteiten, bijvoorbeeld op culinair gebied en de goede sportfaciliteiten. Ze onderneemt ook geregeld uitstapjes naar het buitengebied. Ze is trots zo mooi aan het water te wonen en ze onderhoud actief een netwerk met de buurt. Daar is ze heel blij mee. Het in een betrekkelijk nieuw buurtje, gebouwd aan de rand van Katendrecht, op een plek waar voorheen loodsen stonden. Katendrecht is getransformeerd van een ‘probleem’wijk naar een zogenaamde hipsterwijk. Haar kinderen kregen in de beginjaren maar weinig bezoek van klasgenoten, omdat de wijk de naam had gevaarlijk te zijn. Dat beeld is omgeslagen, en de kinderen zijn trots op de wijk. De Afrikaanderwijk wordt verder gewaardeerd vanwege de diversiteit.

Later spreek ik nog een andere inwoner van Katendrecht, respondent 6, van ongeveer 40 jaar, afkomstig uit de buurt van Rotterdam. Deze woont daar ook 8 jaar, koos toen voor de plek met een grote tuin omdat het een opkomende wijk en daardoor betaalbaar was. Zij vindt het ook een leuke plek waar veel te doen is. Zij merkt op dat Katendrecht weinig te bieden heeft dat voor iedereen beschikbaar is, en dat er weinig wordt gemengd. Hiermee wordt bedoeld, dat iedere bevolkingsgroep in zijn eigen kringetje verkeerd en daar weinig buiten komt. Ze merkt ook op dat op Katendrecht oude woningen worden gesloopt en dat daar dure koopwoningen voor terugkomen. Zij en respondent 5 merken daarnaast op dat sommige activiteiten eerst gratis waren maar waarvoor nu entree wordt geheven, of duurder zijn geworden. Activiteiten op Katendrecht worden de laatste jaren drukbezocht, het woord massaal valt. Maar ze heeft het er erg naar de zin, als je aan de brug bent gewend ben je ook zo in het centrum,

Respondent 6 weet te vertellen dat in de zogenaamde Fenixloods, hierin huist nu de Fenix Food Factory, wordt omgevormd tot een Landverhuizersmuseum. De loods ligt aan de Rijnhaven en werd vanaf de jaren twintig gebruikt voor de opslag van goederen. Het landverhuizersmuseum zal de vele migranten die op weg waren naar de Verenigde Staten herinneren. Deze loods uit 1923 bestaat uit 2 delen. Het andere deel wordt flink verbouwt en omgetoverd tot lofts: koopappartementen.

Respondent 10 is een Zeeuwse en woont sinds 2012 in Rotterdam-Zuid, en zij noemt ook de bereikbaarheid als positief punt van dit deel van Rotterdam. Alle voorzieningen zijn in de buurt, winkels, sport en restaurants. Door de geïsoleerde ligging is het een dorpje. Ondanks dat er veel verschillende mensen wonen is er sociale controle, er wordt op elkaar gelet. Ze kent veel mensen en heeft veel aanspraak in haar wijk. Door de ligging aan het water gebeurt er veel en is er veel te zien van de havens en ziet men veel verschillende schepen voorbijvaren. Op Heiplaat komt ook nieuwbouw dat onder gunstige condities wordt aangeboden. Met bezoekers kun je mooie dingen van Rotterdam-Zuid laten zien, het Stoom Schip De Rotterdam en de rest van Katendrecht. Het Deliplein en de Fenix Food Factory zijn fijne plekken om te bezoeken. Ook zij waardeert het groen dat te vinden is op Zuid. Ze maakt

gebruik van het Zuiderpark en komt ook wel in de volkstuinten van Heiplaat.

Respondent 14 is in Nederland geboren en heeft Antilliaanse wortels, woont sinds 2004 op de scheidslijn van de Tarwebuurt en Carnisse. Deze respondent heeft haar sociale leven en werk aan de overkant van de Maas maar woont er des al niet te min graag. Ook nu weer wordt benoemd de goede bereikbaarheid met het ov maar ook te voet. Het is er fijn wonen en ze kent er ook veel mensen. Ze heeft met de burens goed contact. De dynamiek van Rotterdam-Zuid spreekt haar aan, het bruist en de multi-culturaliteit bevalt haar goed. Ze heeft ook gemerkt dat buurten die als erg slecht bekend stonden, zijn aangepakt en zijn verbeterd. Hotel New York en het Deliplein zijn fijne plekken om naar toe te trekken met vrienden. Het Zuiderpark is een aantrekkelijke plek voor een wandeling.

De 16de respondent komt uit Noord-Brabant is 31 jaar en woont nog niet zo lang in Charlois. Het Zuiderpark herinnert hem aan thuis, aan Noord-Brabant en hij is hier daarom geregeld te vinden voor zijn ontspanning. Hij heeft een goed contact met de directe burens, daarbuiten is dat minder. Hij blijft verder veel in de buurt, en dat bevalt hem prima. Waar hij woont heb je niet de indruk in Rotterdam te zijn, de hoogbouw is uit zicht. Thuis is het rustig, haast een dorp, en af en toe gaat hij dat moderne uitzicht opzoeken, of loopt een rondje over de Kop van Zuid. De Kop van Zuid is samen met Katendrecht en Noordereiland een echte toeristische trekpleister geworden. In andere gebieden van Rotterdam-Zuid verdienen ook aandacht, bijvoorbeeld rond het metrostation Maashaven, dat heeft volgend hem veel potentie, het moet alleen opgeknapt worden. Voor jongeren zijn er niet zo veel leuke plekken om elkaar te ontmoeten.

Respondenten 17 is geboren in Rotterdam-Zuid, eerst in een ruim huis in de wijk Beverwaard maar woont nu in een kleinere woning in Carnisse. Respondent 18 woont in Bloemhof. Beiden hebben een Turkse achtergrond. Ze zijn beiden rond de 22 jaar oud en ze geven aan dat de Turkse gemeenschap elkaar in de gaten houdt, er wordt op elkaar gelet. Om deze reden zoeken ze soms ook de anonimiteit van het centrum op. Maar dat je veel mensen kent en herkend is ook prettig, mensen maken makkelijk een praatje. In beide wijken leven mensen veel op straat en dat kan gezellig zijn maar ook luidruchtig in de zomer. Naast dat er veel mensen van Turkse komaf wonen, wonen er ook veel andere culturen en dat spreekt hen wel aan. Wat betreft opleidingsniveau is het minder gemengd zeggen ze, dat is meer te vinden bij de Vuurplaat (Kop van Zuid). Voor vertier trekken ze ook wel naar de Kop van Zuid (hotel New York en het gebouw De Rotterdam van Rem Koolhaas). Respondenten 17 vertoeft ook graag in het Zuiderpark maar gaat ook graag naar andere parken.

De vrouwenhuiskamervereniging Hillesluis, ontstaan 17 jaar geleden, bevinden zich vrouwen van Turkse afkomst, de meeste van middelbare leeftijd. Niet iedereen is het Nederlands evengoed machtig, daarom vertaald een van hen de vragen en antwoorden. De belangrijkste uitkomsten van deze bijeenkomst worden hierna in het kort weergegeven. Het is een gezelligheidsvereniging waar de vrouwen onder elkaar komen om thee te drinken en te praten maar er worden ook allerlei activiteiten als voorlichtingsmiddagen of workshops georganiseerd. Wat ze prettig vinden aan Hillesluis is de gezelligheid en de laagdrempeligheid, iedereen schuift makkelijk bij elkaar aan. Weer wordt gezegd dat de bereikbaarheid zo goed is, alles is dichtbij, de Beijerlandse laan, Zuidplein en de speeltuin. Vroeger ging men met de kinderen veel naar het Zuiderpark, dat gebeurt nu minder. Ze lopen nu veel samen door de wijk. “Je voelt je thuis” zeggen ze. Rotterdam binnenkomen en daarna

Hillesluis binnengaan, dat voelt als thuiskomen. Ze vinden het er erg prettig en sociaal. Met mensen van Surinaamse of Marokkaanse afkomst is wel wat contact maar niet zo veel, men blijft in de eigen groep. Dat er negatief gesproken wordt over de wijk vinden ze kwetsend, zij voelen zich echt van Rotterdam-Zuid. In hun ogen gebeurt dat door mensen die van buitenaf naar hen kijken.

In een gesprek met respondenten 23, 24 en 25 komt het negatieve imago van Rotterdam-Zuid ook ter sprake, dat vinden ze heel jammer. Twee van hen hebben hun roots op Curacao, de een is hier geboren, de ander woont nu een paar jaar in Nederland. We praten over de gevolgen van de plannen van de gemeente om de oude wijken van Zuid op te knappen. In de Afrikaanderwijk staan er nog oude woningen maar in de buurt worden er nieuwe koopwoningen gebouwd. Hier wordt gevreesd voor een tweedeling in de wijk. Dat dat kan gebeuren maken ze ook van dichtbij mee. Familie of vrienden die met de Rotterdamwet te maken krijgen en daarmee gedwongen worden naar bijvoorbeeld Barendrecht te moeten verhuizen. Respondent 24 woont met heel veel plezier in een oudere woning op Katendrecht, hij zou daar ook nooit wegwillen maar hij merkt het verschil tussen de ‘nieuwe’ en de ‘oude’ groep bewoners. Hij voelt dat op hen wordt neergekeken en dat is pijnlijk. De grens tussen nieuwe en oude bewoners is heel scherp en hij voelt zich niet welkom in het nieuwe gedeelte. Katendrecht is een wijk met veel Chinezen, Antillianen, Surinamers, Nederlanders, Turken en Marokkanen meent respondent 24. Het is er gezellig. Hij werkt bij hotel New York. Respondent 25 is half Kaapverdiaans- half Turks en woont in de Afrikaanderwijk. Dat vindt hij wel een fijne wijk maar het is er ook vies. Dat zegt Respondent 23 ook over de Tarwewijk. Maar ondanks dat noemen ze het een Melting Pot, ze kunnen makkelijk met iedereen omgaan. Ze zijn trots op Zuid. Ook hun vrije tijd brengen ze erdoor en ook in de zomer gaat een van hen ook veel naar het Zuiderpark.

In Bloemhof woont een grote Turkse gemeenschap, zegt de 26ste respondent. Met andere culturen wordt er weinig gemengd. Hij onderneemt veel in de wijk, het is er laagdrempelig en gezellig. Hij en zijn familie hebben de beschikking over een huisje op een volkstuinten complex, nabij het Zuiderpark. Daar wordt met veel plezier gebruikt gemaakt.

De volgende respondent, nummer 27 woont sinds 2007 in de Kop van Zuid, aan de rand met de wijk Feijenoord. Respondent 9, half Indonesisch woont, sinds 1996 daar vlakbij. Beiden houden van de diversiteit van de wijk, en zien ook de bakfietsen om de hoek. De buurt kent een grote hoeveelheid hoger opgeleiden, dat geldt ook voor migrantenkinderen. Beide wonen ze vlak bij een parkje, het Rosepark en het Witteveenpark, en daar zien ze veel verschillende mensen gebruik van maken. Beide komen ook veel op de Willeheminaapier en Katendrecht.

Respondent 9 noemt de wijk prettig, kent er veel mensen, onderneemt er veel en noemt het zijn “tweede huidje”. Hij merkt op dat diversiteit heel leuk is, en niet alleen om naar te kijken. Hij wil er ook graag aan deelnemen en doet dat ook. Projecten die georganiseerd worden zouden ook, op de een of andere manier ook uitnodigender moet zijn, laagdrempeliger en voor iedereen. Sommige activiteiten op Katendrecht bijvoorbeeld zijn duur geworden. Respondent 27 gaat nog een enkele keer naar de Bijerlandse laan die, volgens haar erg is veranderd met de jaren zestig, maar is wel een afspiegeling met de wijken zoals deze nu zijn. Naast het Rosepark bezoekt ze ook het parkje op het Noordereiland.

Respondent 28 is geboren en getogen in Rotterdam-Zuid, verhuisde van Charlois naar

Beverwaard en woont nu 2 jaar in Vreewijk. Deze plek heeft ze speciaal gekozen vanwege het dorpse karakter, dat vond ze prettig voor haar kinderen. Ze noemt het een gemengde wijk. Ze voelt zich erg verbonden met Zuid. Met de kinderen gaat ook naar Ahoy maar ook naar het Zuiderpark om er te picknicken en te kano-en. Ook sporten ze er en maken gebruik van Ze werkt op het Noordereiland en noemt dat een dorpje waar iedereen elkaar kent.

De respondenten 29, 30 en 31 hebben Surinaamse roots en zijn gepensioneerd. Een van hen woont op de Kop van Zuid, de andere 2 spreek ik in hun huis in de Afrikaanderwijk, vlak bij de Kop van Zuid. Een van hen zegt: “We wonen in het arme gedeelte van de Kop van Zuid”. Ze wonen sinds 2001 in deze nieuwe woning. Daarvoor was het een onderdeel van een groot spooreplacement. Respondent 29 is familie en woonde er al eerder. In de buurt wonen meer mensen van Surinaamse komaf. In de straat is het contact goed. Ze hebben Pakistaanse en Nederlandse burens. De slechte naam van Zuid is jammer, er is wel her en der wat aan de hand maar dat geldt zeker niet voor heel Zuid. Daarnaast zijn sommige echt slechte straten succesvol aangepakt. In hun vrije tijd maken ze veel gebruik van de voorzieningen die te vinden zijn op de Wilhelminapier en Katendrecht. Bezoeken de Afrikaandermarkt, ze gaan fietsen in het Zuiderpark en bezoeken eiland Brieneoord.

Respondent 32 is 23 jaar oud, half Thais, en woont in Charlois, ze noemt het een toffe en open buurt, met veel faciliteiten. Het Zuiderpark is een plek waar iedereen naartoe gaat, zegt ze. Ze werkt bij Hotel New York en noemt die plek, en de Kop van Zuid haar 2de huis. Bezoekt de Afrikaandermarkt en noemt Zuidplein booming. Zuidplein en omgeving worden op dit moment helemaal opgeknapt.

De laatste respondent is half Indonesisch ronde 40 jaar oud en hij zocht, vanwege zijn werk, een woning aan de Linker Maasoever en woont sinds anderhalf jaar op de rand met Hillesluis. Zijn vriendin zag die stap in eerste instantie niet zitten maar nu bevalt het goed. Ze wonen tegenover het Park Varkenoord. De burens zijn onder meer Afrikanen en Oost-Europeanen en Nederlanders en dat bevalt hen goed, het is een leuke mix van mensen. Hij noemt de wijk dorps en een beetje knus en kneuterig maar je bent zo bij ‘urban’ voorzieningen van een grote stad. Deze vinden ze bijvoorbeeld op Katendrecht: Deciplein, de Fenix Food Factory en natuurlijk hotel New York Hij maakt ook gebruik van het Zuiderpark om te hardlopen en zoekt voor de rust plekjes op in Slinge en Lombardijen.